
Druhá část

Individualizace

sociální nerovnosti –

K detradicionalizaci životních
forem industriální společnosti

Logika rozdělení modernizačních rizik, tak jak byla rozpracována v předcházející kapitole, je podstatnou, ale pouze *jednou* dimenzí rizikové společnosti. Situace globálního ohrožení, které takto vznikají, a v nich obsažená dynamika konfliktů a vývoje v sociální a politické sféře, jsou něčím novým a závažným, jsou však překrývány společenskými, biografickými a kulturními riziky a nejistotami, jež v pokročilé moderně naleptaly a přetavily vnitřní sociální strukturu industriální společnosti – sociální třídy, formy rodiny, genderový status*, manželství, rodičovství, povolání – a v ní zakotvené základní samozřejmosti života. Na tuto druhou stránku nyní soustředíme pozornost. Obě stránky společně – souhrn rizik a nejistot, jejich vzájemné vyostřování nebo neutralizace – vytvářejí sociální a politickou dynamiku rizikové společnosti. Teoretickou hypotézu zahrnující obě perspektivy je možné rámcově zformulovat takto: proces modernizace rozdmýchaný na přechodu do dvacátého prvního století nejen vyvrátil falešný předpoklad o protikladu mezi přírodou a společností, ale oťrásl i systémem vnitřních sociálních koordinát industriální společnosti – jejím chápáním vědy a techniky i osami, mezi nimiž se odvíjí život lidí: rodinou a povoláním, rozdělením a separací demokraticky legitimizované politiky na jedné straně a subpolitiky (ve smyslu ekonomiky, techniky, vědy) na straně druhé.

Ambivalence: osvobození individuí v podmínkách rozvinutého trhu práce

Ústředním bodem této kapitoly je konstatování, že jsme očitými svědky společenské přeměny uvnitř moderny, během níž jsou lidé *osvobozováni* od sociálních forem industriální společnosti – jež představují třídy, sociální vrstvy, genderový status mužů a žen – podobně jako byli během reformace „propuštěni“ ze světského panství církve do společnosti. Postup argumentace je možné předem načrtnout v rámci sedmi tezí:

- (1) Ve všech bohatých západních industriálních zemích – a obzvláště zřetelně ve Spolkové republice Německo – došlo po druhé světové válce v rámci modernizace spjaté se státem

blahobytu ke *společenskému posunu směrem k individualizaci*, který nabyl dosud nevidaného rozměru a dynamiky (přičemž zůstaly ve velké míře zachovány konstantní vztahy nerovnosti). To znamená, že na pozadí relativně vysoké životní úrovně a značně pokročilého systému sociálních jistot došlo k prolomení historické kontinuity a lidé, vytržení z tradičních třídních podmínek a sítí rodinného zaopatření, byli ve zvýšené míře odkázáni sami na sebe a na svůj individuální osud na trhu práce se všemi tomu odpovídajícími riziky, šancemi, a rozpory.

Proces individualizace byl dosud převážně spojován s rozvíjejícím se měšťanstvem. V jiné formě je ale příznačný i pro „svobodné námezdní pracovníky“ moderního kapitalismu, pro dynamiku procesů na pracovním trhu v podmínkách masové demokracie států blahobytu. Se vstupem na trh práce jsou pro individuum spojeny stále nové formy emancipace – ve vztahu k rodinným, sousedským a profesním vazbám i k vazbám na regionální kulturu a krajinu. Tyto individualizační impulsy si konkurují se zkušenostmi kolektivního osudu na trhu práce (masová nezaměstnanost, dequalifikace atd.). V rámcových podmínkách sociálního státu, jak se vyvinuly ve Spolkové republice, však vedou k *emancipaci individua* ve vztahu k třídním sociálním vazbám a ke genderovému statusu mužů a žen.

- (2) Ve vztahu k interpretaci sociální nerovnosti tak vzniká ambivalentní situace: pro marxistickou teorii tříd stejně jako pro badatele studujícího sociální stratifikaci se možná nic podstatného nezměnilo. Rozestupy v hierarchii příjmů a základní charakteristiky námezdní práce zůstaly stejné. Na druhé straně ustupuje ve vztahu k jednání lidí zvláštním způsobem do pozadí vazba na sociální třídy. Stavovsky formované sociální prostředí a životní formy spojené s třídní kulturou pomalu mizí. V souladu s obecnou tendencí vznikají individualizované existenční formy a situace, které nutí lidi k tomu, aby – s ohledem na vlastní materiální přežití – učinili středem vlastních životních plánů a způsobu života sami sebe. Individualizace v tomto smyslu směřuje k likvidaci každodenních

základů myšlení v tradičních kategoriích společností sestávajících z velkých skupin – tedy v kategoriích sociálních tříd, stavů či vrstev.

V marxistických teoriích byl třídní protiklad jednou provždy svázán s „podstatou průmyslového kapitalismu“. Toto strnulé myšlení je ve vztahu k historické zkušenosti možné interpretovat jako *zákon o vyloučeném třetím* ve vývoji industriální společnosti: *buď* kapitalismus opustí „s velkým třeskem revoluce“ a jedinými dveřmi, které jsou mu otevřeny – zostřujícím se třídním bojem –, jeviště světových dějin a se změnými vlastnickými vztahy na ně znovu vstoupí zadními dveřky jako socialistická společnost, *anebo* budou třídy bojovat a bojovat a bojovat. Teze o individualizaci tvrdí právě ono zde vyloučené třetí: dynamika pracovního trhu zajištěná sociálním státem rozměnila nebo rozložila v kapitalismu sociální třídy. Z marxistického hlediska tu stojíme ve stále větší míře tváří v tvář (doposud nereflektovanému) fenoménu kapitalismu *bez tříd*, který si nicméně zachovává všechny s ním spojené struktury a problémy sociální nerovnosti.

- (3) Tato tendence k „beztrídnosti“ sociální nerovnosti vystupuje názorně na povrch v souvislosti s rozvržením masové nezaměstnanosti. Na jedné straně se zvyšuje podíl dlouhodobě nezaměstnaných a rovněž počet těch, kteří jsou z pracovního trhu buď trvale vyloučeni, anebo do něho vůbec nikdy nevstoupili. Na druhé straně konstantnímu počtu nezaměstnaných – značně převyšujícímu dva miliony – neodpovídá konstantní počet registrovaných případů a osob postižených nezaměstnaností. V období mezi roky 1974 a 1983 byla přibližně každá *třetí* výdělečně činná osoba jednou nebo několikrát nezaměstnaná. Současně rostou šedé zóny mezi registrovanou a neregistrovanou nezaměstnaností (ženy v domácnosti, mladiství, osoby v předčasném důchodu) a rovněž mezi plnou a částečnou zaměstnaností (flexibilizace pracovní doby a forem zaměstnání). Široký rozptyl více či méně přechodné nezaměstnanosti tedy koinciduje s rostoucím počtem trvale nezaměstnaných a s novými smíšenými formami mezi nezaměstnaností a zaměstnaností. Těmto skutečnostem neodpovídají žádné životní souvis-

losti spojené s třídní kulturou. Zostřování a individualizace sociálních nerovností se navzájem prolínají. Důsledkem toho je skutečnost, že problémy systému jsou vydávány za osobní selhání a politicky zlehčovány. V detradicionalizovaných životních formách vzniká *nová bezprostřednost individua a společnosti*, bezprostřednost krize a choroby v tom smyslu, že sociální krize se jeví jako krize individuální a mohou být už jen velmi podmíněně a zprostředkovaně vnímány ve své společenskosti.

- (4) Tato emancipace ve vztahu ke stavovskému zformovaným sociálním třídám je spojena s emancipací v rovině *genderového statusu*. To se podstatným způsobem odráží ve změněném postavení žen. Nejnovější data mluví jasnou řečí: nikoli nedostatek vzdělání nebo sociální původ, nýbrž *rozvod* je tím, co se pro ženy stává padacími dveřmi do „nové chudoby“. Odráží se v tom stupeň emancipace zbavující ženy zabezpečení manželstvím a prací v domácnosti, který už nelze revidovat. Spirála individualizace tak zapouští kořeny i *uvnitř* rodiny: trh práce, vzdělání, mobilita – a všechno nyní dvojnásobně nebo trojnásobně. Rodina se tak stává místem, kde se s několikaletými rozdílnými ambicemi trvale žongluje mezi požadavky povolání, tlaky na vzdělání, povinnostmi vůči dětem a jednotvárnou domácí prací. Vzniká typ „dočasně sjednané rodiny“, v níž osamostatňující se individua vstupují až do odvolání do rozporného účelového svazku sloužícího k regulované emocionální výměně.
- (5) Tím, co na sebe bere privátní formu „problému vztahů“, jsou – z hlediska sociální teorie – *rozpory moderny rozštěpené základními rysy industriální společnosti*, která nedělitelné principy moderny – individuální svobodu a rovnost bez ohledu na původ – vždy již dělila a jakoby od narození je jednomu polhavi upírala a druhému přiznávala. Industriální společnost *nikdy* nebyla a není možná jako společnost *jen* industriální, nýbrž vždy jen jako společnost napůl industriální a *napůl stavovská*; její stavovská stránka vůbec není tradičním reliktem, nýbrž *produktem* a *fundamentem* industriální společnosti. V tomto smyslu je nástup industriální společnosti vždy do-

provázen rozkladem její rodinné morálky, jejích genderových osudů a jejích tabu týkajících se manželství, rodičovství a sexuality, a dokonce i opětovným sjednocením výdělečné práce a práce v domácnosti.

- (6) To zřetelně ukazuje zvláštnosti současného posunu k individualizaci (oproti podobným nebo odlišně se projevujícím tendencím v renesanci či v období rané industrializace). To, co je tu nového, spočívá v důsledcích. Velmi schematicky se dá říci, že na místo stavů už nenastupují sociální třídy, na místo sociálních tříd už nenastupuje stabilní referenční rámec rodiny. *Jednotlivec, ať muž či žena, se stává reprodukční jednotkou sociálního světa každodenního života*. Je to možné formulovat i jinak: individua se stávají uvnitř i vně rodiny aktéry svého tržně zprostředkovaného existenčního zajištění, odpovídajícím způsobem plánujícími a organizujícími své biografie.

Tuto diferenciaci individuálních situací v rozvinuté společnosti trhu práce však nelze ztotožňovat se zdařilou emancipací. Individualizace také v tomto smyslu neznamena počátek sebevytváření světa ze vzklíšeného individua. Postupuje spíše ruku v ruce s tendencemi k *institucionalizaci* a *standardizaci* životních situací. Emancipovaná individua se stávají závislými na trhu práce, a *tím* na vzdělání, na spotřebě, na sociálně-právních ustanoveních a formách zabezpečení, na plánování dopravy, na spotřební nabídce, na možnostech a formách konzultace a péče v oblasti medicíny, psychologie a pedagogiky. To vše poukazuje na zvláštní strukturu kontroly „institucionálně závislých individuálních situací“, které jsou také otevřeny (implicitnímu) politickému utváření a řízení.

- (7) Individualizace je zde v souladu s tím pojmána jako historicky rozporný *proces zespolečnění*. Kolektivní a standardizovaný charakter vznikajících individualizovaných existenčních situací je ovšem obtížné postihnout. Nicméně právě vyvstávání a uvědomování si této rozpornosti je tím, co může vést ke vzniku *nových sociokulturních pospolitostí*. Ať už tak, že se tváří v tvář rizikům modernizace a situacím ohrožení formují občanské iniciativy a sociální hnutí, nebo tak, že se během individualizačních procesů systematicky probou-

zejí naděje na „kus vlastního života“ (v materiálním, prostoro-
vém a časovém smyslu a v rámci utváření sociálních vztahů),
které však právě v procesu svého rozvíjení narážejí na společ-
čenské a politické bariéry a odpor. Tímto způsobem vznikají
stále *nová hledající hnutí*, která zčásti experimentují s novými
formami přístupu k sociálním vztahům i k vlastnímu životu
a tělu v různých variantách alternativní a mládežnické sub-
kultury. Tato společná hnutí vycházejí v neposlední řadě z fo-
rem a zkušeností protestů, které jsou rozněcovány administra-
tivními, industriálními zásahy do privátní sféry, do „vlastního
života“, a proti nim také napínají svoji agresivní sílu. V tomto
smyslu jsou nová sociální hnutí (hnutí environmentální, mí-
rové, ženské) na jedné straně výrazem nových situací ohrožení
v rizikové společnosti a vyvstávajících rozporů mezi pohla-
vými; na druhé straně vyplývají s nimi spjaté formy politizace
a problémy stability z procesů *vytváření sociální identity* v de-
tradicionalizovaných, individualizovaných světech každoden-
ního života.

Kapitola III

Za hranicemi tříd a vrstev

Ten, kdo dnes položí otázku po realitě tříd a vrstev ve Spolkové republice a v dalších vyspělých společnostech, narazí na zdán-
livě rozpornou situaci: na jedné straně vykazuje struktura soci-
ální nerovnosti ve vyspělých zemích veškeré atributy překvapu-
jící *stability*. Výsledky příslušných výzkumů nás poučují o tom,
že navzdory všem technickým a ekonomickým zvrátům, na-
vzdory veškerým reformním snahám posledních tří desetiletí se
vztahy nerovnosti mezi velkými skupinami naší společnosti nijak
podstatně nezměnily – odhlédneme-li od jednotlivých posunů,
k nimž došlo do sedmdesátých let a během masové nezaměstna-
nosti v osmdesátých letech.

Na druhé straně ztratily otázky nerovnosti v tomtéž období
svoje sociální ostří. Ani když počet nezaměstnaných vysoce pře-
kročil dvoumilionovou hranici, považovanou ještě před několika
lety za traumatickou, k žádnému protestu dosud nedošlo. Otázky
nerovnosti získaly sice v posledních letech opět zvýšený význam
(diskuse o „nové chudobě“) a vynořují se dnes v jiných souvis-
lostech a v provokativních variantách (boj o práva žen, občanské
iniciativy bojující proti atomovým elektrárnám, nerovnosti mezi
generacemi, regionální a náboženské konflikty), jestliže ale při-
jmeme jako základní kritérium reálného vývoje veřejnou a poli-
tickou diskusi, pak se vnucuje tento závěr: Navzdory trvajícím
a nově vznikajícím nerovnostem žijeme dnes ve Spolkové re-
publice v poměrech *za hranicemi* třídní společnosti, kdy představa
o třídní společnosti přežívá už jen proto, že neexistuje žádná
lepší alternativa.* Tento protiklad je možné objasnit, jestliže se

* Neplatí to ve stejné míře pro všechny západoevropské industriální státy. Vývoj ve Spolkové republice se liší např. od vývoje ve Velké Británii a ve Francii. Ve Velké Británii je příslušnost k určité sociální třídě v každodenním životě stále ještě zřetelněji patrná a zůstává objektem vědomých identifikací. Uchovává se stylem řeči (přízvu-

zaměříme na otázku, jak dalece se během uplynulých tří desetiletí změnil *sociální význam* nerovností, který zůstal pod prahem pozornosti výzkumu věnovaného nerovnostem. Moje teze zní takto: na jedné straně zůstaly vztahy sociální nerovnosti v poválečném vývoji Spolkové republiky do značné míry *konstantní*. Na druhé straně se radikálně změnila životní podmínky obyvatelstva. Vývojovou zvláštností sociální struktury ve Spolkové republice je „*eskalátorový efekt*“: „třídní společnost“ se *celkově* ocitla o patro výše. Při veškerých nově se vynořujících nebo zachovaných nerovnostech je patrné *kolektivní zvýšení* úrovně příjmů, vzdělání, mobility, práva, vědy, masové spotřeby. Důsledkem je skutečnost, že se oslabují nebo rozpadají subkulturní třídní identity a vazby. Současně se dostává do pohybu proces *individualizace* a *diverzifikace* životních situací a životních stylů, který prolamuje hierarchický model sociálních tříd a vrstev a zpochybňuje jeho reálný obsah.

1. Kulturní vývoj životních forem

Sociálně třídní charakter životních podmínek a životních forem se tedy může i při konstantních strukturách nerovnosti díky změnám celkové úrovně vytratit. U širokých okruhů obyvatelstva skutečně došlo díky zvýšení životní úrovně během hospodářské znovuvýstavby v padesátých a šedesátých letech a ve spojení s expanzí vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech k takové změně a zlepšení životních podmínek, že to na jejich vlastní zkušenost působilo pronikavěji než dál trvající, nezměněné rozdíly mezi nimi a jinými velkými skupinami. To platí zejména pro znevýhodněné skupiny u základů sociální hierarchie. Jestliže se průměrná reálná mzda průmyslového dělníka mezi roky 1880 a 1970 více než *trojnásobně* zvýšila, pak opakované poukazování na nadále přibližně stejné rozdíly mezi dělníky a zaměstnanci vypo-

kem, způsobem vyjadřování, slovníkem), přísným třídním oddělením obytných oblastí („housing classes“), formami výchovy, odíváním a vším, co se dá souhrnně označit jako „životní styl“

vidá už jen podmíněně něco o skutečných životních podmínkách dělníků samých.

Důsledky tohoto „sociohistoricky revolučního zvýšení příjmů“ se dají vysledovat i v detailech charakterizujících životní podmínky v dělnickém prostředí. Teprve v padesátých, a ještě výrazněji v šedesátých letech setřásko dělnictvo jeho „proletářské bídy“, která do té doby determinovala jeho život. Ještě do roku 1950 spolýkala strava spolu s odíváním a bydlením tři čtvrtiny rozpočtu domácností, zatímco v roce 1973 klesl tento podíl – při kvalitativně zvýšené úrovni – na 60 %. Současně došlo k jakési „demokratizaci“ symbolických spotřebních statků – radioaparátů, televizorů, tolik vysmívaných ledniček a automobilů. Zvětšily se byty a zlepšilo se i zařízení. Proletářskou obytnou kuchyň vystřídal obývací pokoj. Vyšší příjmy otevřely nové možnosti pohybu. Cesty na dovolenou a na zotavenou, dostupné dříve jen zámožným občanům, si může dnes nakonec dovolit víc než polovina dělníků. Je dokonce možné pořídit si osobní majetek. I když rozdíly mezi velkými skupinami výdělečně činných osob zůstávají nezměněny, ztrácejí dělníci status „proletářských pánů z Nemanic“: kvóta úspor (část čistého disponibilního příjmu určená na úspory) výrazně stoupla z 1,2 % v roce 1907 na 5,6 % v roce 1955 a do roku 1974 se ještě zdvojnásobila na 12,5 %. Nešlo přitom už o „peníz pro čas nouze“, ale šetřilo se na drahé spotřební statky; pro mnohé se dokonce stal jako „vysněný cíl“ dostupným dům nebo byt v osobním vlastnictví. Zatímco v roce 1950 mohlo uspokojit touhu po vlastních čtyřech stěnách jen 6 % dělnických domácností, v roce 1968 vzrostl jejich počet na 37 % a v roce 1977 na 39 %.

Zvýšení materiální životní úrovně je vždy jen jednou z mnoha možností, jak změnit životní podmínky lidí při (statisticky definovaných) konstantních nerovnostech. Teprve společné působení celé řady složek vede k onomu posunu k individualizaci, jímž se lidé vymaňují z tradičních třídních vazeb a stávají se – s ohledem na materiální přežití – aktéry vlastní biografie zprostředkované trhem práce.

„Eskalátorový efekt“

Očekávaná délka života, pracovní doba, pracovní příjmy – tyto tři komponenty se v rámci vývoje Spolkové republiky zásadním způsobem změnila a přispěly k rozvinutí životních šancí*: průměrná očekávaná délka života se zvýšila o několik roků (během uplynulého století u mužů o deset a u žen dokonce o třináct roků), průměrná doba výdělečné pracovní aktivity klesla více než o čtvrtinu (nechá-li se přitom stranou v průměru o dva roky pozdější nástup do výdělečného života a o tři roky dřívější odchod do důchodu) a současně *několikanásobně vzrostly reálné mzdy* (viz výše). Život lidí ve společnosti námezdné práce se tak velkým historickým skokem výraznou měrou osvobodil od jařma námezdné práce (při současné intenzifikaci práce). Vyšší očekávaná délka života, zkrácená doba výdělečné aktivity, větší finanční možnosti – to jsou tři základní jevy, v nichž „eskalátorový efekt“ nalézá svůj výraz v biografickém profilu lidí. Při konstantních vztazích nerovnosti došlo ke skutečnému *převratu ve vztahu mezi prací a životem*. Prodloužila se doba nevyplněná výdělečnou prací a současně byla mnohem lépe materiálně zabezpečena, ovšem za předpokládané účasti na výdělečné práci. Jde tedy o emancipační vlnu, která uvedla do pohybu životní podmínky lidí nikoli ve výdělečné práci, nýbrž *mimo* ní. Nové materiální a časové možnosti rozvoje jdou ruku v ruce s lákadly masové spotřeby a vedou tak k tomu, že mizí kontury tradičních životních forem a sociálních prostředí.

Vyšší příjmy a více času osvobozeného od výdělečné práce kolidují s tradičními tabuizovanými zónami života určovaného třídami a rodinou. *Peníze* vytvářejí nově promíšené sociální okruhy a nechávají je zároveň rozplynout v masové spotřebě. Stejně jako dříve existují ovšem místa, kde se setkávají „jedni“, a ne „druzí“. Přechnodné zóny ale rostou a hranice mezi různými kluby a hostinci, mezi místy, kde se setkávají mladí, a domovy pro staré – hranice, které v dobách císařství a Výmarské republiky zřetelně

dělily i život vně práce v „třídní světy“, se stávají nepostřehnutelnými nebo mizí. Na jejich místo nastupují *nerovné konzumní styly* (ve sféře bytového zařízení, odívání, masových médií, osobní prezentace atd.), které však – i při veškeré demonstrativní rozdílnosti – odložily atributy třídní kultury. Tato diferenciaci individuálních situací se dá předvést i na dvou dalších komponentách trhu práce: (a) na *mobilitě* a (b) na *vzdělání*.

Mobilita

Při historickém srovnání dvou století bije do očí, že ona tolikrát citovaná „průmyslová revoluce“ nebyla vůbec tak revoluční – alespoň ve vztahu k proudům sociální mobility, které vyvolala –, jak by se dalo soudit podle jejího pojmenování: např. v Prusku se mezi roky 1822 a 1861 procento průmyslových dělníků zvýšilo jen ze 3 % na 7 %. I v oblasti mobility došlo ke skutečnému skoku teprve v poválečném období. Rozmach sektoru služeb v šedesátých a sedmdesátých letech značně zlepšil šance na sociální vzestup v dolní třetině sociální hierarchie, i když rozdílly oproti jiným velkým skupinám, oproti zaměstnancům a úředníkům, zůstaly opět stejné. Právě i synové a dcery z dělnických rodin těžili z rozmachu služeb ve státě blahobytu a ze změn v profesní struktuře, jimiž byl doprovázen. V roce 1971 se v tomto smyslu u ročníků 1920 až 1936 zhruba polovina nižších a středně postavených zaměstnanců a úředníků a téměř třetina výše postavených zaměstnanců a úředníků rekrutovala z dělnických rodin; 15 % přitom tvořili synové nevyučených dělníků, 23 % synové zaučených dělníků, 31 % synové kvalifikovaných dělníků a 45 % synové předáků a mistrů.

Sociální mobilita – jakož ostatně i mobilita geografická, a dokonce i každodenní mobilita mezi rodinou a pracovištěm – převrací životní dráhy a životní situace lidí. Se všemi druhy mobility, a zvláště v jejich souhrnu, jsou spojeny individualizační impulsy ve vztahu k rodinným, sousedským, kolegiálním, profesním a v rámci podniku existujícím vazbám i k vazbám k určité regionální kultuře či krajině. Životní dráhy lidí se osamostatňují

* Historický přehled vývoje sociální nerovnosti v Německu v posledním století viz Peter Berger, *Entstrukturierte Klassengesellschaft?* Opladen 1986.

vůči podmínkám a vazbám, z nichž vycházejí nebo do nichž nově vstupují, a získávají ve styku s nimi vlastní realitu, díky níž mohou teprve být prožívány jako *osobní osud*.

Na vyšších příjmech, jimiž disponují domácnosti, má podstatný podíl *zvýšená výdělečná činnost žen*. Z čistě vnějšího hlediska zůstává podíl žen mezi výdělečně činnými osobami už přibližně sto let podivuhodně konstantní a činí zhruba 36 %. Ženy ale z velké části prolomily hybridní status „placené výpomoci“ a námezdní prací se – ve vztahu k manželství – takřkajíc „osamostatnily“. Mezi roky 1950 a 1980 klesl podíl takto „vypomáhajících“ žen mezi všemi vdanými ženami z 15 % na 4 % a podíl samostatně výdělečně činných vdaných žen zároveň vzrostl z 9 % na 36 % (souběžně se stále zvyšuje podíl žen, které zůstávají výdělečně činné i během manželství, a dokonce i během péče o děti).

„Peníze, které si samy vydělaly“, mají nejen svoji materiální hodnotu, ale také hodnotu sociální a symbolickou. Mění totiž *mocenské vztahy v manželství a v rodině*. Přinášejí s sebou zajiště i nové tlaky spojené s námezdnou prací. I ty jsou však akceptovány při pomýšlení na to, co by jinak hrozilo: bezvýhradné splnutí s domácí prací. „Vlastní“ peníze uplatňují svoji sociální výbušnou sílu právě tam, kde jsou ženě ve svém společenském významu upírány, kde je kvazi feudálním způsobem odsouzena k domácí práci a k závislosti na manželovi. Kvalita sociálního vztahu, který je takto konzervován, se podstatnou měrou zakládá na faktu, že ženy nedisponují vlastními penězi. Dosvědčuje to mnoho rozhovorů s výdělečně činnými ženami všech příjmových skupin, které teprve díky penězům, jež si samy vydělaly, dosáhly toho, že se mohly vymanit ze svázanosti rodinou a manželstvím nebo že o ní vůbec mohly v rodině promluvit.

Tato tendence je posilována ještě tím, že souběžně se stále kratší dobou výdělečné aktivity a se zvýšeným podílem výdělečně činných manželek a matek se dosud neprolomené fátum *neúčasti muže na domácí práci* mění v rodinné politikum. „Vlastní peníze“, jejichž zásluhou mohou ženy konečně opustit přikázaný status „kuchyňského nábytku, který dokonce i mluví“, vyžadují opět vzdělání, mobilitu, obhajování vlastních zájmů atd. a prodlužují tak individualizační impuls i do rodinných vztahů.

V podmínkách tradičně připisovaných rolí bylo možné vycházet z toho, že mužská profesní aktivita koinciduje s rodinnou mobilitou. Požadavek mobility spojený s trhem práce se ale ve skutečnosti ukazuje také jako něco, co je *pro rodinu jedem*. Domyslíme-li vše do konce, vráží se tak do rodiny klín: buď budou oba manželé takoví, jak to vyžaduje trh práce, totiž plně mobilní, a pak hrozí rodině osud „rodiny v rozštěpu“ (s dětským oddělením v expresním vlaku), anebo jedna strana – a už víme která – zůstane nadále „z rodinných důvodů imobilní“ se všemi nevýhodami a tíživými povinnostmi, které jsou s tím spojeny. Právě zde se zřetelně ukazuje, jak důsledné rozvíjení industriální společnosti ohrožuje nebo i likviduje vlastní základy jejího života – v tomto případě „stavovskou“ nerovnost pohlaví v nukleární rodině.

Vzdělání

Stejný obraz se nabízí i v oblasti *vzdělání*: až do období poválečného vývoje stabilní třídní poměry a poté, ve spojení s expanzí vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech, pronikavé změny; nejen všeobecné zvýšení úrovně vzdělání, ale i zřetelné posuny ve vztazích nerovnosti. V celém devatenáctém století došlo jen k jedinému, ovšem dramatickému vývojovému skoku: k postupné likvidaci analfabetismu. Jinak zůstaly protiklady mezi nepatrnou menšinou „vzdělanců“ a většinou „nevzdělanců“ do značné míry stabilní (s drobnými rozdíly mezi vzděláním poskytovaným základní školou a dodatkovým odborným vzděláním, které nebyly ostatně třídně vyhraněné a existovaly v celém dělnickém světě). Dopady „revoluce ve vzdělání“ se odrážejí například ve ztrátě významu základních škol a v rostoucím významu „dále vedoucích“ typů škol. Zatímco v roce 1952 uzavřelo své vzdělání základní školou přibližně 81 % třináctiletých dívek a 78 % stejně starých chlapců, v roce 1981 to bylo už jen 35 % dívek a 42 % chlapců. To tedy znamená, že během dvou desetiletí se počet těch, kdo absolvovali vyšší školní vzdělání (na gymnáziu, na reálce či jiné škole) u dívek téměř *ztrojnásobil* a u chlapců skoro *zdvojnásobil*.

Ke zcela obdobným změnám dochází i na opačném konci vzdělávací pyramidy, u vysokých škol. Ve spojení s expanzí vzdělání a při jeho obecně stoupající úrovni zahájil od šedesátých let studium téměř *čtyřnásobný* počet studentů, jejichž otcové byli dělníky. V roce 1928 představovali tito studenti 2,1 %, v roce 1951 4 %, v roce 1967 už 9,2 % a v roce 1982 konečně 17,3 %. Současně se zvýšil počet žen, které získaly přístup ke studiu, a téměř se vyrovnal počtu mužů. Zatímco na gymnáziích získaly dívky od poloviny sedmdesátých let dokonce mírnou převahu, činil podíl žen zahajujících vysokoškolské studium v roce 1983 ještě necelou polovinu, tj. přibližně 43 % (1960 – 25 %, 1975 už 34 %). Zřetelně se tak ukazuje, že expanze vzdělání se v podstatné míře týkala i žen. Krok ke vzdělání se jim v každém případě zdařil. Na jejich připoutanosti k domácí práci se to ale doposud odrazilo ve stejně malé míře, v jaké byly odstraněny nejistoty a nerovnosti v profesní integraci. To ovšem vede k otázce, jak byla tato *feminizace vzdělání* (ze strany mužů v zásadě velice neobežtelná) v šedesátých letech (bez aktivního ženského hnutí!) vůbec možná.

V tomto smyslu vytvořila „masová spotřeba“ vyššího vzdělání – nezávisle na tom, zda se odrazila v profesní oblasti – v poválečném Německu *přelom mezi generacemi*, který se teprve zcela ponenáhlu stává zřejmým svým širokým a hlubokým působením na genderové vztahy, na výchovné postupy rodičů, na politickou kulturu (nová sociální hnutí). Tímto způsobem došlo k určitému odvratu od vazeb na třídní kulturu a od predispozic původního prostředí. Prodloužením školního vzdělání jsou tradiční orientace, způsoby myšlení a životní styly relativizovány nebo vytlačovány univerzalistickými podmínkami výuky a učení se, obsahy vědění a jazykovými formami. Vzdělání umožňuje – rozdílnou měrou v závislosti na své délce a obsahu – určité minimum procesů sebeidentifikace a reflexe. Vzdělání je kromě toho spojeno se *selekcí* a vyžaduje v tomto smyslu individuální orientace na sociální vzestup, které zůstávají efektivní ještě i tam, kde „vzestup na základě vzdělání“ je iluzorní a vzdělání se proměňuje jen v nutný prostředek proti sestupu a je zbavováno své ceny (o vývoji během expanze vzdělání srov. 6. kapitola, 3.). Formalizované vzdělávací

procesy lze nakonec absolvovat jen „individualizujícím filtrem“ zkoušek, písemných prací a testů, které otevírají přístup k individualizovaným diplomům a kariérám na trhu práce.

Ve vztahu k proletářskému prostředí dělnické třídy – tak jak trvalo až do třicátých let diferencováno podle sociálnědemokratického, katolického, evangelického atd. „světového názoru“ –, to znamená přerušení kontinuity, které se teprve postupně projevuje při výměně generací. Dříve bylo vrůstání do dělnického hnutí pro jednotlivce převážně „přirozeným procesem“, který se zakládal na rodinné zkušenosti a na „třídním osudu“, jenž se v ní vždy (na základě interpretace) odrážel a přes stadia sousedství, mládežnických sportovních spolků atd. a posléze i socializace v rámci podniku pak vedl *jakoby předznamenán* do některého z politických proudů dělnického hnutí. Dnes je toto komplexní zkušenostní a kontrolní pouto sociálního prostředí charakterizovaného třídní kulturou mnohonásobně prolomeno a jednotlivec, odkázaný sám na sebe, musí teprve odkrývat prvky „třídního osudu“ ve vlastním životě.

Pro ženy vznikla vyrovnáním možností v oblasti vzdělání choulostivá situace. Cesta vpřed v povolání je pro ně vzhledem k trvalé masové nezaměstnanosti (a velkým „racionalizačním rezervám“ na specificky ženských pracovištích) uzavřena právě tak jako cesta zpět do manželství a rodiny (v neposlední řadě v důsledku stále se zvyšujícího počtu rozvodů). Možné je všechno a nic. Ať už se někdo rozhodne tak, a druhý jinak. Nerovnost mezi muži a ženami je *už nyní nevyvratitelně patrná*. Rovné vzdělání žen je jejím živoucím ukazatelem. Předpokládejme, že mnoho žen se dá z trhu práce vytlačit zpět do rodiny. Pak (přibližně) *stejně* vzdělané osoby pracují ve starém, *extrémně nerovném* připsaném postavení s nerovnou zátěží; jsou si toho vědomy a musí tento zřejmý rozpor – i s jeho osobními a privátními implikacemi – snášet. Vzdělání nic nezaručuje. Ale rovnost vzdělání mezi muži a ženami zaručuje, že nerovnosti jejich postavení v rodině a v povolání všude vyvstávají jako biografická výstražná znamení. Argument: *ony to nedokážou!* je historicky překonaný. Ženy to dokážou, ale muži jim to nechtějí dovolit! Nerovnost se stala osobní, každodenní, *nelegitimní nerovností*, a tím i nerov-

ností *politickou* (v tradičním i privátním smyslu). Feminizace vzdělání už změnila svět rodiny i svět povolání, protože učinila nerovnost nerovností vědomou a proměnila ji v bezprávi. Nyní je už vždy třeba říci: při stejném vzdělání...

Kruh se uzavírá. Období rozmachu státu blahobytu vedlo při neproměnlivých vztazích nerovnosti ke kulturní erozi a evoluci životních podmínek, která dává nakonec zřetelně vystoupit nerovnostem mezi muži a ženami. Je to dynamika individualizačního procesu, který při společném působení všech uvedených složek – více volného času, více peněz, mobility, vzdělání atd. – stupňuje svoji intenzitu měnící struktury a rozbíjí rámce třídy i rodiny.

2. Individualizace a formování tříd:

Karel Marx a Max Weber

„Individualizace sociální nerovnosti“ – není těmito slovy všechno zapomenuto, všechno zneuznáno, všechno planě zpochybněno: třídní charakter, systémovost, masová společnost, předivo kapitálu, ideologické iluze, odcizení, antropologické konstanty a diferencovanost sociohistorické skutečnosti? Neblíží se sociologie pojmem individualizačního procesu nutně svému brzkému konci, nezvoní jí tak snad umíráček?

Tyto otázky nutí k určitým teoretickým upřesněním: jak se tyto procesy liší od nástupu měšťanského individualismu v osmnáctém a devatenáctém století? *Měšťanská* individualizace spočívala v podstatné míře na vlastnění kapitálu a svoji sociální a politickou identitu formovala v boji proti systému feudálního panství a práva. Ve Spolkové republice naproti tomu dochází k individualizaci spjaté s *trhem práce*, která se konkrétně rozvíjí – jak jsme ukázali – zvyšováním životní úrovně a vzdělání, růstem mobility atd. Proč a v jakém smyslu vlastně mluvíme o „*individualizaci* spjaté s *trhem práce*“? Prodej zboží, jež představuje pracovní síla, kdysi byl a mnoha lidmi je i dnes pokládán za právě onen moment, který určuje protikladnost tříd v kapitalismu. Proč a jak se motor *formování* tříd proměňuje v *individualizaci* sociálních tříd?

Rozdíl tkví i zde v onom novém, co vzniká během vývoje Spolkové republiky – v „narázníkových pásmech“ pro námezdní práci vytvořených státem blahobytu, sociálním státem a pracovním právem. Tentýž fenomén vyvolal v rámcových podmínkách devatenáctého století a druhé poloviny dvacátého století fakticky opačné důsledky. Lidé se dnes už pod tlakem nouze a odcizení prožívaného v práci nespojují v proletářských čtvrtích rostoucích měst ve velké skupiny – v sociálně a politicky aktivní „třídy“, jak to činili v devatenáctém století. Díky sociálním a politickým právům, která si mezitím vydobyli, se spíše právě naopak vymaňují z konkrétních třídních souvislostí a při zajišťování materiální existence jsou ve zvýšené míře odkázáni sami na sebe. Rozšiřování námezdní práce, řízené státem blahobytu, se mění v proces *individualizace* sociálních tříd. Tento vývoj nebyl darem milosrdných kapitalistických samaritánů dělnické třídy, která jejich vinou upadla do bída. Byl vydobyt, je výsledkem boje a zároveň výrazem silného dělnického hnutí, které *svými úspěchy* změnilo podmínky vlastní existence. Bylo to právě *prosazení* cílů (nebo podstatných cílů) dělnického hnutí, které změnilo předpoklady jeho úspěchu a nyní možná ohrožuje jeho vlastní existenci – alespoň jako „dělnického“ hnutí.

Karel Marx: „*izolovaný jedinec*“

Právě Marx může být bez velkého úsilí pokládán za jednoho z nejrezolutnějších „teoretiků individualizace“, jenž ovšem příslušnou argumentaci – v jeho historicko-politické perspektivě naprosto konsekvantní – předčasně přerušuje. Marx totiž na mnoha místech svého díla stále znovu zdůrazňuje, že rozšíření moderního průmyslového kapitalismu uvádí do pohybu historicky dosud bezprecedentní *proces emancipace*. Nejde jen o to, že osvobození od feudálních vazeb a závislostí je předpokladem pro prosazení kapitalistických výrobních vztahů. I v kapitalismu se lidé ve stále nových vlnách vymaňují z tradičních, rodinných, sousedských, profesních a kulturních vazeb a jejich životní cesty jsou zpřevraceny.

Marx ovšem tuto vývojovou variantu individualizující se společnosti, která se zde rýsuje, nikdy dál nesledoval. Pro Marxe je tento permanentní proces individualizace a emancipace v kapitalistickém systému vždy již doprovázen *kolektivní zkušeností zbláckání* a jí vyvolanou *dynamikou třídního boje*. Pokud to chápu správně, Marx argumentoval takto: právě proto, že se emancipační proces uskutečňuje *masově* a že je spojen s pokračujícím *zhoršováním* životní situace dělníků v kapitalismu, nevede k tříštění, nýbrž k *solidarizaci* a organizovanému spojení dělnické třídy. Tímto způsobem je individualizace v kolektivním procesu zbláckání v práci i mimo ni zrušena: „třída o sobě“ se konstituuje a organizuje jako „třída pro sebe“. Otázku, která je vzhledem k jeho vlastním argumentům skutečně nasnadě – jak se při dezorganizaci životních cest, k níž v kapitalismu systematicky dochází, mohou mezi zproletarizovanými subjekty trhu zformovat stabilní solidární vazby –, si Marx neklade, protože individualizační procesy jsou u něho v tomto smyslu vždy již zrušeny procesy formování tříd vyvěrajícími ze společně zakoušeného zbláckání a odcizení ve vztahu k práci. Zdá se, že to je v zásadě i pozice mnoha současných teoretiků tříd.

Teorém individualizace je nyní možné blíže určit jako přesný zrcadlový obraz Marxovy argumentace. Procesy individualizace ve smyslu, který zde mám na mysli, nastávají teprve tehdy a právě v té míře, v jaké *jsou překonány* ony Marxem předpokládané podmínky formování tříd dané zbláckáním a odcizením. Vystávání individualizačních tendencí je tedy vázáno na *celospolečenské (sociální, ekonomické, právní a politické) rámcové podmínky*, které byly dosud realizovány – pokud k tomu vůbec došlo – jen v malém počtu zemí a i tam až ve velmi pozdní fázi jejich vývoje směrem ke *státu blahobytu*. Jak jsme již ukázali, patří mezi ně všeobecná hospodářská prosperita a s ní spojená plná zaměstnanost, výstavba sociálního státu, institucionalizované zastoupení odborových zájmů, expanze vzdělání, rozšíření sektoru služeb a tím otevřené možnosti mobility, redukce pracovní doby atd.

Vezměme příklad *pracovního práva*. Zároveň s tarifní autonomií tu byl samozřejmě jako program kolektivního vyjednávání

zřetelně stanoven „zkrocený“ třídní boj. Jednotlivec může toto jednání velkých skupin sledovat a přímo je poměřovat měnicí se váhou své peněženky. Individualizaci jsou tak i nadále vždy kládeny zřetelné hranice. Právním uplatňováním zájmů pracovníků nyní současně vznikla i rozmanitá individuální práva – ochrana před výpovědí, pojištění v nezaměstnanosti, další vzdělávání atd. –, která musí jednotlivec, jenž jde na pracovní úřad (a znovu na pracovní úřad) a v případě potřeby k soudu, individuálně uplatňovat nebo vymáhat. Právní kodifikací bylo dělnické hnutí takřkajíc *přeneseno z ulice do chodeb úřadů* a spočívá nyní v tom, že tam lidé čekají, sedí, čekají, sedí, vyplňují žádosti a další žádosti a absolvují pak konzultační rozhovor s kompetentním (částečně kompetentním či nekompetentním) úředníkem, který v individualizovaných právních kategoriích „jednotlivého případu“ zpracuje (a/nebo předá dál) to, co kdysi bývalo „třídním osudem“.

Nese to s sebou dva důsledky: za prvé – stroze formulováno – jde o to, že *rozšiřování* námezdné práce vede v rámcových podmínkách státu blahobytu k *rozpadu* tradiční třídní společnosti. Skutečně, i ve Spolkové republice se neustále zvyšuje počet osob (žen, mladistvých) zapojených do námezdné práce. Například mezi roky 1950 a 1976 klesl podíl samostatných pracovníků ze 14,5 % na 9 %, zatímco podíl závislých zaměstnanců stoupl ze 71 % na 86 %. Toto zapojování se lidí do trhu práce – v Marxově smyslu tedy objektivní růst třídy námezdných pracovníků – se však v daných rámcových podmínkách realizuje jako *zevšeobecnění individualizace*, přičemž je ovšem třeba říci: až *do odvolání*. Neboť toto rušení tříd je na druhé straně vázáno na určité rámcové podmínky a ohrožením těchto podmínek může být samo zrušeno. To, co včera a dnes třídy individualizovalo, může zítra nebo pozítří v jiných rámcových podmínkách – například při radikálně se vyhrcojících nerovnostech (masová nezaměstnanost, zisky podniků plynoucí z automatizace) – opět vyústit v nové „procesy formování tříd“, které však už nemohou být chápány tradičně a předpokládají individualizaci, jíž bylo mezitím dosaženo. „Kapitalismus bez tříd“ – to znamená kapitalismus bez tříd založených v zásadě stavovskými a přesahujícími z devatenáctého století do století dvacátého, a tudíž i bez „dělnické“ třídy; zároveň to ale

také znamená, že např. v podmínkách systematicky se zostřující krize na trhu práce není vyloučena možnost nových, netradičních procesů formování „tříd“ probíhajících *napříč* hranicemi sociálních tříd. Skutečně je pravda, že třetí není nikdy vyloučeno.

Max Weber: tržně zprostředkované sociální prostředí

Max Weber se zajímal o časová období, která jej více než kohokoli jiného předurčovala k tomu, aby porozuměl epochálnímu významu osvobození člověka z tradičních životních forem, jak bylo uvedeno do pohybu modernou. Středem jeho zájmu – na prahu dvacátého století – bylo vymanění se člověka z tradičního světa náboženských vazeb, v němž pozemské doposud splývalo s nadpozemským. Weber viděl, jak ztráta nadpozemského, s církví spjatého světa vedla v pozemském životě k neúnavné horlivosti. Tváří v tvář uzavřenosti Boha, jeho tajemné povaze a bezbožnosti své existence byli lidé vydáni nekonečné osamělosti, a tak odkázáni sami na sebe. Z náboženského hlediska jim zbývala jen jediná cesta, jak přece jen dospět k Bohu ztrácejícímu se jejich zrakům, k Bohu v jeho nedosažitelnosti. Museli dát sami ze sebe vzniknout tomu, co ztratili, a proti doléhající nejistotě bojovat vytvářením pozemských jistot. Museli proniknout, změnit, „odkouzlit“, „zmodernizovat“ svět, museli kultivací a využitím všech lidských sil produktivně odhalit a jako kapitál akumulovat jeho implicitní poklady, aby ve světě, jež si podrobili a přivlastnili, našli nenalezitelnou ochranu před svou nechráněností Bohem. Tento nepovedený pokus spatřoval Weber v průmyslovém kapitalismu devatenáctého a počínajícího dvacátého století, který díky své produktivní převaze rozvracel a odkouzloval všechno dané a tradiční. Osamostatnění se pokroku a jeho ničím nezbrzděné pokračování vymykající se z rukou, jež ho vytvořily, je jen scestnou, v systém proměněnou snahou navršit na dosud zbylou miskou pozemského tolik samostatně vytvořené, racionálně vyždímané, materializované jistoty, aby s vědomím, že je to marné, vyvážila prázdnotu na druhé straně, to, co bylo navždy ztraceno.

Max Weber byl analytikem a kritikem moderny, kterou promýšlel a kterou viděl, jak se rozvíjí a zdokonaluje. Byl to ovšem také on, kdo ji postavil na koleje průmyslové společnosti. Moderna všechno, co je na nich, převrací. Koleje samy – racionální, byrokratická moc, étos povolání, rodina, rozmanitost tříd a jejich diferenciací – zůstávají ale dynamikou změn nedotčeny. V tomto smyslu myslel Weber modernu ve formách a strukturách industriální společnosti, které trvaly nebo vznikaly před jeho očima. Možnost *seberevize* moderny, několikrát signalizovaná v jeho spisech, kdy by moderní feláhové moderního univerzálního Egypta setřáslí nebo jen uvolnili vzniklé jařmo poroby, jež na sebe svým jednáním sami vzali, byla asi spíše vsunuta do pozdních doplňků. Myšlenka, že lidé, kteří byli v doznívajícím středověku propuštěni ze světských ramen církve do neúnavné horlivosti průmyslového kapitalismu, budou další vlnou téhož pohybu osvobození i od forem a vazeb takto vzniklé industriální společnosti a v postindustriální osamělosti opět odkázáni sami na sebe, je ve Weberových knihách implicitně obsažena, není v nich však písemně vyjádřena.

V tomto smyslu Weber sice vidí neúnavný pohyb inovační dynamiky, ta však pro něj zůstává vždy také sama vypočitatelná, podřízená tomu druhu vypočitatelnosti, který sama vytváří. Jako inovace nezasahuje do procesu inovace; neinovuje to, co je pokládáno za „vypočitatelné“. Ve vztahu k sociální nerovnosti to znamená, že Weber viděl – zcela jinak než Marx – rozmanité diferenciací sociální struktury. Jeho jemná pojmová rozlišení odrážejí (nastupující) pluralismus a pokoušejí se jej kategoriálně zachytit. Ale správný je i opak. Tendence k parcelizaci byly pro něj také absorbovány v *kontinuitě a platnosti stavovských tradic a subkultur*. Ty v systému kapitalistické společnosti splývaly s vlastním kompetencí a s tržními šancemi v reálně rozlišitelné „*sociálně třídní situace*“.

U Maxe Webera je tak již založeno to, co detailně demonstrovali marxismem inspirovaní sociální historikové dělnického hnutí z konce šedesátých let: že totiž konkrétní normy, hodnotové orientace a životní styly, které jsou charakteristické pro lidi v rozvíjejícím se industriálním kapitalismu, nejsou co do svého

původu ani tak produktem industriálního formování tříd (v Mar-
xově smyslu), nýbrž spíše *reliktem předkapitalistických, předin-*
industriálních tradic. V tomto smyslu není „kapitalismus jako kul-
tura“ ani tak autochtonním výtvozem, nýbrž spíše v jisté míře
„*pozdně stavovskou*“ kulturou, která je v systému industriál-
ního kapitalismu „modernizována“, „konzumována“ a tak pře-
stavována a pohlcována. „Odkouzlení“ se tak nikdy netýká této
kultury samé. Zbývá odkouzlení *nemoderních, tradičních ži-*
votních stylů a forem styku, které se jako to, co má být odkouz-
leno, vždy také opět obnovují či udržují, a tím takřikajíc neko-
nečně živí odkouzlení v jeho nekonečném průběhu. Rozmanitě
působící procesy individualizace zůstávají vždy zachyceny v in-
dustriálně se obnovujících tendencích k uzavřenosti v podobě
stavovsky zabarvených, prostřednictvím trhu se udržujících so-
ciálních tříd.

Ještě v první polovině dvacátého století mluví skutečně mnoho
známek *pro tuto weberovskou interpretaci sociální struktury*: na-
vzdory všem zvratům zůstává kontinuita „sociálně morálního pro-
středí“ i tradičních životních stylů a životních orientací v první
polovině dvacátého století ve velké míře nedotčena. Totéž platí
o účinnosti stavovsky založených mezigeneračních bariér mobi-
lity a s nimi spojených „kolektivních zkušeností“ specifických
pro dané prostředí, o homogenitě kontaktních sítí, sousedských
vztahů, o okruzích pro volbu manželských partnerů atd.

Toto vše platí pro vývoj do padesátých let; neplatí to už ale
pro pozdější vývoj až po přítomnost. Zde se začíná rozpadat ona
komplexní, labilní jednota stavovsky založené „tržně zprostřed-
kované pospolitosti“, kterou Max Weber shrnul v pojmu „soci-
álních tříd“. Její různé prvky – materiální situace vyplývající ze
specifických šancí na trhu, působení tradic a „pozdně stavov-
ských“ životních stylů a prožívané vědomí této jednoty v pospo-
litých podmínkách a kontaktních sítích – jsou rozkládány a až
k nepoznání měněny rostoucí závislostí na vzdělání, tlaky a pří-
ležitostmi k mobilitě, expanzí konkurenčních vztahů atd.

Tradiční podoby vnitřní diferenciací a formy „sociálně morál-
ního prostředí“ (typické ještě pro dělnictvo v době císařství a Vý-
marské republiky) se od padesátých let – pokud už nebyly cí-

levědomě zlikvidovány nacisty – nepřetržitě rozplývají. Rozdíly
mezi průmyslovým dělnictvem ve městě a na venkově se vyro-
návají (až do té doby byl značně rozšířen např. „ekonomicky smí-
šený“ model průmyslově-rolnické existence). Souběžně s počí-
nající reformou vzdělání roste všude *závislost na vzdělání*. Stále
další a další skupiny o ně začínají horlivě usilovat. Tato rostoucí
závislost na vzdělání vede ke vzniku nových *vnitřních diferenciací*,
které sice přejímají staré tradiční linie vyznačující jednotlivá
prostředí, podstatně se od nich však liší tím, že jsou zprostředko-
vány vzděláním. Tímto způsobem se vytvářejí *nové „vnitřní soci-
ální hierarchie“*, které nebyly dosud ve svém významu pro život
a životní perspektivy lidí správně rozpoznány (protože se nedo-
týkají hranic podkládaných z perspektivy velkých skupin ani je
nepřekračují).

Tento vývoj se nezastavuje u sociálně třídních linií, ale zasa-
huje i do privátní sféry a do rodiny. Ve stejné době jsou tradiční
formy bydlení a sídelní struktury ve stále větší míře nahrazovány
novými „městskými“ sídly. Místo forem bydlení a sídel přesahu-
jících rámec rodiny a silněji komunálně orientovaných nastupují
moderní sídla v podobě velkých a malých měst s typickou smí-
šenou sociální skladbou a mnohem volnějšími vztahy mezi sou-
sedy a známými. Existující sousedské okruhy jsou tak rozbíjeny
a vznikající sociální vztahy a kontaktní sítě musí teď být voleny,
vytvářeny a udržovány *individuálně*. Výsledkem mohou být „ne-
vztahy“ a sociální izolace, ale také podle vlastního rozhodnutí
volené a vytvářené *sítě známostí a sousedských a přátelských*
vztahů. Při přechodu mezi generacemi tak mohou vznikat také
nové formy bydlení, může se projevit *příklon ke komunálně sou-*
sedským vztahům, k pospolitým formám bydlení atd. a zároveň
se otevírají možnosti pro vyzkoušení různých forem sociálního
soužití.

V obdobích relativní sociální jistoty a „detradicionalizace“
se tak otevírá mnohohrstevnatý a mnohotvárný historický *pro-*
stor možností pro vývojové procesy v privátní sféře, k nimž pa-
tří mj. přeměna aspirací na rozvoj v politický faktor, takřikajíc
nový fenomén „*politického privatismu*“. To znamená, že dochází
k vnitřně konsekventní a vnějškově zarážející expanzi historicky

vznikajících svobodných privátních sfér za sociální a právní hranice, které v sobě obsahují, a také k experimentování s novými sociálními vztahy a životními formami kolem neuralgických kulturních bodů „dovoleného“ a „zakázaného“ – se všemi z toho vyrůstajícími (politickými) destabilizačními efekty a procesy vzájemného formování a přepisování identity až po štěpení v „kulturu“ a „antikulturu“, ve společnost a „alternativní“ společnost, jak jsme to ve stále nových vlnách prožívali v posledních dvaceti letech.

Teprve v osmdesátých letech je na pozadí expanze vzdělání a trvalé masové nezaměstnanosti možné rozpoznat *nové tendence k uzavřenosti* ve smyslu Maxe Webera: v souvislosti s nadměrnou nabídkou ukončeného vzdělání a s nedostatkem pracovních míst dochází k *paradoxnímu znehodnocení a zhodnocení* diplomů. Bez dokladů o vzdělání šance na pracovním trhu klesají a blíží se nule. S příslušnými doklady se získávají jen oprávnění k účasti na rozdělování šancí na pracovní místa, nikoli však místa sama. Diplomy jsou na jedné straně stále méně *dostačující* pro zajištění profesní existence, a v tomto smyslu jsou znehodnoceny. Na druhé straně jsou *stále nezbytnější* k tomu, aby bylo vůbec možné účastnit se konkurenčního boje o stále vzácnější pracovní místa, a potud jejich hodnota stoupá. Zatímco počátky Spolkové republiky jsou v tomto ohledu spojeny s *kolektivním vzestupem*, osmdesátá léta se vyznačují *kolektivním sestupem*: tytéž diplomy (maturita, univerzitní diplom, doklad o odborném vzdělání), které až do sedmdesátých let otevíraly na pracovním trhu bezpečné šance, už neposkytují žádnou záruku, že se vůbec podaří ukořistit nějaké místo zajišťující materiální existenci. Tento „eskalátorový efekt“ *směřem dolů* ale propůjčuje nový význam starým „stavovským“ kritériím výběru. Ukončené vzdělání už nepostačuje; musí k němu přistoupit i „vystupování“, „známosti“, „vyjadřovací schopnosti“, „loajalita“ – to znamená ona *mimofunkční kritéria* v pozadí, která jsou spojena s příslušností k určitým „sociálním okruhům“ a měla být expanzí vzdělání právě překonána (srov. podrobně 6. kapitola, 3.).

Je nicméně pravda, že v poválečném vývoji došlo ve Spolkové republice v oblasti sociální struktury k dynamickému vý-

voji, který nemůže být dostatečně pochopen *ani* v tradici „formování tříd“ spjaté s Karlem Marxem, *ani* v tradici stavovskyy a tržné zprostředkovaného zespolečenštění v sociálních třídách, která je spojena se jménem Maxe Webera. Dvě velké „hráze“, které v *Marxově* i *Weberově* perspektivě zadržují tendence k emancipaci a individualizaci – formování tříd v důsledku zbídačení nebo stavovského zespolečenštění – se během vývoje státu blahobytu hrouť. Důsledkem je skutečnost, že je zpochybněno myšlení a bádání v tradičních kategoriích velkých skupin – stavů, tříd nebo vrstev.

3. Konec tradiční společnosti velkých skupin?

Při práci s pojmy třídy a vrstvy se zvláštním způsobem prolínají popis a prognóza, teorie a politika. To dodává rozhodování o pojmech implicitní dramatičnosti, kterou je obtížné kontrolovat jen na základě empirických a teoretických referencí. Jestliže je zde zpochybněn reálný sociální obsah paradigmatu tříd a vrstev, zakládá se to na určitém pojetí. O „třídách“ se zde v podstatě vždy mluví v onom smyslu, v jakém byly chápány v devatenáctém a na počátku dvacátého století, to znamená ve smyslu historické zkušenosti, jíž tento pojem také jistě vděčí za své sociální a politické obsahy.

Ústřední význam tu má stavovský charakter a sociální (sebe)vnímání tříd ve smyslu velkých skupin zaujímajících k sobě ve svém jednání a životě reálný vztah, skupin, které se vnitřně vymezují okruhy kontaktů, vzájemné pomoci a manželských svazků a které stále znovu hledají a určují svoji vědomou a prožívanou specifičnost v procesech vzájemného přepisování identity s jinými velkými skupinami. Je zde tedy míněn takový pojem třídy, jehož ústřední znak spočívá v tom, že *není nikdy možný jen jako vědecký pojem stojící proti* tomu, jak se chápe sama společnost. Míněn je tu naopak stav, kdy se o třídách může mluvit vždy jen ve *zdvojeném smyslu* – sociálním a vědeckém. Společnost sama sebe chápe a pořádá v rámci „tříd“ a sociologický pojem to přejímá a reflektuje, a zároveň kritizuje předpoklady, které

jsou v tomto přístupu obsaženy. Oba přístupy se nemusí, a dokonce nesmějí krýt. Jestliže však pojem třídy ztrácí na základě vývoje sociální struktury svoji sociální vnímatelnost, stává se *izolovaným*, velice izolovaným. Musí sám nést celé břemeno obsahu, které implikuje, a dokonce *proti* skutečnosti, na niž míří. A co víc: musí ještě teoretickým přepínáním v modlitebních mlýncích abstrakce spoluprodukovat svůj reálný obsah. Je to nejtěžší práce spojená s pojmem, magická práce pojmu vyvolávajícího skutečnost, kterému zmizela sociální realita. To znamená, že společnost, která už nejedná v rámci třídních kategorií, jež lze sociálně vnímat, *hledá nějakou jinou sociální strukturu* a nemůže být beztržně, bez nebezpečné ztráty vztahu ke skutečnosti a relevance stále znovu pěchována do kategorie třídy.

Pojem sociální stratifikace je v tomto smyslu *liberalizovaným* pojmem třídy, *loučícím se* pojmem třídy, pojmem přechodným, jemuž se již sociální realita tříd rozplývá pod rukama, který se však ještě neodvažuje přiznat si vlastní bezradnost a ochotně se tedy podřizuje tomu, co vědci rádi dělají, když si nevědí rady: čistí svoje nástroje. To je přece směšné! Skutečnost se *musí* přizpůsobit! Pojmy je třeba trochu zaokrouhlit, zvláčnit a pootevřít pro všechno, co do nich už nezapadá, co do nich ale zcela očividně patří. Tato rozbředlá masa se skvělým operačním vybavením – to právě je „moderní“ pojem stratifikace. Je s ním spojováno nesčetné množství dat, která musí tím či oním způsobem zpracovat – například jako „nižší horní podvrstvu“ nebo „vyšší dolní střední vrstvu“ – a při neustálém rozšiřování všech svých vazeb k realitě jim poskytnout přístřeší. Zbývá už jen jedno: oddělit data od otázky jejich vztahu k realitě. *Nějak* je roztrždit. A dál to označovat jako „vrstvy“. Průvodní list k tomu poskytuje dobře institucionalizovaná věda, která vždy umí se svými problémy dlouhodobě dobře zacházet. Zde se mu říká: *klasifikace*. Je to poslední krok od třídy přes vrstvy do skutečné neskutečnosti „čisté“ klasifikace, v níž je na jedné straně ještě obsažen pojem třídy, která však zároveň poskytuje veškerý myslitelný prostor volnému počínání vědy. Klasifikace totiž nemohou být jakožto verdikty teorie vědy ve vlastním smyslu ani pravdivé, ani nepravdivé.

„Vrstvy“ tedy představují nevyhraněné přechodné stadium mezi třídami a klasifikacemi. V poslední rovině to jsou už jen klasifikace, u nichž navenek ještě nevymizel nárok na korespondenci se skutečností, kterého se však uvnitř zároveň samy zřekly. Data mají svou masovou povahou znovu zachytit skutečnost, kterou kategorie položené do základů ztratily. Masa dělá skutečnost (v masové společnosti má masa svoji váhu). Druhou záchytnou síť představují operacionalizace. Jejich zdokonalováním má být takřikajíc „sekundárně vyspravena“ klasifikační nereálnost kategorie stratifikace...

Proti takovéto polemice je ovšem vždy možné namítnout, že podstatné základy myšlení v kategoriích tříd a stratifikace zůstávají vývojem ve Spolkové republice *nedotčeny*. Rozdíly mezi (předpokládanými) velkými skupinami nejsou v podstatné míře odbourány a jako určující faktor pro připsání sociálně nerovných šancí zůstává v platnosti původ. Pro veřejnou a vědeckou diskusi o vývoji sociální struktury ve Spolkové republice je tato oscilace mezi *konstantností* vztahů sociální nerovnosti a *posuny v úrovni* charakteristická. Už v šedesátých letech to vedlo ke sporům kolem „zburžoaznění dělnické třídy“ nebo i k debatám o „znivelizované středostavovské společnosti“, která se podle Helmuta Schelského rozvíjela zároveň se Spolkovou republikou. Vymezení se vůči těmto koncepcím a debatám může pomoci k dalšímu upřesnění teze o individualizaci sociální nerovnosti.

Myšlení v kategoriích velkých skupin – tříd a vrstev – naráží na zvláštní obtíže, má-li pochopit onen „eskalátorový efekt“, který je pro vývoj Spolkové republiky typický. Na jedné straně je třeba vzít na vědomí souhrnné změny, k nimž došlo v úrovni životních podmínek celé epochy. Na druhé straně se to ale v tomto myšlení daří jen tak, že se dané změny opět uvádějí do vztahu k modelu života nějaké velké skupiny a interpretují se pak jako tendence k *přizpůsobení životních podmínek jedné třídy podmínkám třídy jiné*. To však koliduje s konstantností vztahů. Jak se dělnická třída mohla přiblížit životním podmínkám měšťanstva, když čísla jednoznačně mluví o opaku: rozdíly mezi dělnictvem a měšťanstvem zůstaly a v některých bodech se dokonce ještě zvětšily. Historický přelom sice životní situace lidí *nějakým způ-*

sobem změnil, ale „očividně“ nikoli ve vztahu k vrstvám nebo třídám: na nové úrovni se znovu vytvářejí staré rozdíly.

Při myšlení a bádání v kategoriích tříd a vrstev je spojováno právě to, co má být tezí o individualizaci sociální nerovnosti odděleno: otázka *rozdílů* mezi předpokládanými velkými skupinami na jedné straně a otázka *třídního či vrstevného charakteru* sociální struktury na straně druhé. V souladu s tím se z konstantnosti vztahů snadno chybně usuzuje na konstantnost sociálních tříd či vrstev (nebo se zvyšování životní úrovně naopak chybně interpretuje jako sblížení mezi třídami). Zde naopak získává ústřední význam to, že vztahy sociální nerovnosti a jejich sociálně třídní charakter se *mohou měnit nezávisle na sobě*: při konstantních rozdílech v příjmech atd. se sociální třídy během individualizačních procesů v poválečném vývoji státu blahobytu detradicionalizovaly a rozpadly, a naopak: rozpad sociálních tříd (vrstev) může být za jiných okolností – například při masové nezaměstnanosti – doprovázen *zostřením* sociálních nerovností. Tento „eskalátorový efekt“ *směrem dolů* nabývá od osmdesátých let na významu.

4. Individualizace, masová nezaměstnanost a nová chudoba

Je „konec společnosti velkých skupin“ něčím, co platilo včera a co dnes už neplatí? Neprožíváme snad ve spojení s masovou nezaměstnaností a novou chudobou budoucnost třídní společnosti *po* jejím ohlášeném konci?

Skutečně, sociální nerovnost se opět zvyšuje, a ve znepokojující míře. Číselné údaje spolkového statistického úřadu ukazují, že růst příjmů samostatně pracujících osob a podnikatelů (zejména v oblasti perspektivního elektronického průmyslu) byl už od roku 1975 a ještě výrazněji v osmdesátých letech velmi intenzivní. Příjmy úředníků, zaměstnanců, dělníků a důchodců se při jistém odstupňování pohybují zhruba proporcionálně vůči průměrnému vývoji. Směrem dolů se pohybují čísla u těch, kdo pobírají podporu v nezaměstnanosti a sociální výpomoc. Při veškeré

rozmanitosti zvolených hledisek se u příjmů zřetelně projevuje dvojitý pohyb: všeobecné zvyšování rozdílu mezi podnikateli a samostatně pracujícími osobami na jedné straně a všemi námezdnými pracovníky na straně druhé. Tato tendence je doprovázena zajištěným postavením jedné části obyvatelstva, která je pevně integrována do celkově se zužujícího trhu práce, a rostoucí už-*ne-menšinou* těch, kdo se pohybují v šedé zóně neúplné a přechodné zaměstnanosti nebo trvalé nezaměstnanosti a žijí ze stále skromněji plynoucích veřejných prostředků nebo z „neformální“ práce (individuální práce, práce načerno atd.). Odhady, které se týkají této poslední skupiny žijící ze sociální výpomoci a na hranici chudoby, se příkře rozcházejí – vzhledem k nestabilním podmínkám jejího zaopatření nelze ani nic jiného očekávat. Příslušné odhady kolísají mezi *dvěma* a *více než pěti miliony*. Tato skupina přitom nepřetržitě roste, jak naznačuje podíl (registrovaných!) nezaměstnaných nepobírajících vůbec žádnou podporu, který vzrostl na *jednu třetinu* (2,2 milionů v podzimním období 1985) všech registrovaných nezaměstnaných. Význam „alternativních“ pracovních možností je z hlediska politiky zaměstnanosti i přes velkou publicistickou rezonanci kvantitativně nevelký. V odhadech se vychází z toho, že na celkově velmi nestálé scéně existuje ve Spolkové republice asi 30 000 aktivních skupin, v nichž je zapojeno 300 000 až 600 000 (většinou mladších) osob.

Individualizace není se specifíčností této „nové chudoby“ v rozporu, naopak ji *vysvětluje*. Masová nezaměstnanost zatěžuje lidi v kontextu individualizace jako osobní osud. Nepostihuje je už v sociálně viditelné a kolektivní podobě, nýbrž ve *specifických životních fázích*. Ti, kdo jsou jí postiženi, musí dnes sami nést to, proti čemu byly kdysi v chudobu zakoušejících a třídně orientovaných životních souvislostech připraveny a tradovány odlehčující alternativní modely a obranné a podpůrné formy. V individualizovaných životních situacích, zbavených třídních souvislostí, se kolektivní osud stal osudem *osobním, individuálním* osudem ve společnosti vnímané už jen statisticky, ne již jako něco, co je možné (pro)žít, a z této roztříštěnosti by musel být teprve integrován v osud kolektivní. Jednotkou, do níž bije blesk (nezaměstnanost a chudoba), už není skupina, třída nebo vrstva, ný-

brž *tržní individuum* v jeho specifických poměrech. Štěpení naší společnosti ve slábnoucí většinu s pracovními místy a rostoucí menšinu nezaměstnaných, předčasných důchodců, příležitostných pracovníků a těch, kdo si vůbec nezjednájí přístup na trh práce, je v plném proudu. Zřetelně o tom svědčí struktura nezaměstnanosti a rostoucích šedých zón mezi registrovanou a neregistrovanou nezaměstnaností (srov. k tomu souhrnně Büchtemann, 1984).

Podíl dlouhodobě nezaměstnaných nepřetržitě roste. V roce 1983 bylo už 21 % a v roce 1984 dokonce 28 % nezaměstnaných bez práce déle než rok a téměř 10 % déle než dva roky. Odráží se to také na drastickém posunu mezi těmi, kdo pobírají podporu v nezaměstnanosti, a nezaměstnanými odkázanými na sociální výpomoc. Ještě před deseti lety dostávalo 61 % ze zhruba 76 % nezaměstnaných pobírajících peněžité dávky podporu v nezaměstnanosti a 15 % sociální výpomoc. V roce 1985 se tento poměr dramaticky zhoršil. Jen 65 % registrovaných nezaměstnaných patří vůbec k „příjemcům dávek“, jak to označuje úřední němčina, přičemž už jen 38 % z nich pobírá podporu v nezaměstnanosti, a již 27 % sociální výpomoc.

Bez ohledu na široký rozptyl se *nezaměstnanost soustřeďuje ve skupinách, které jsou beztak svým profesním postavením znevýhodněny.* Riziko stát se nezaměstnaným a zůstat jím se zvyšuje u osob s malým nebo vůbec žádným odborným vzděláním, u žen, u starších a zahraničních pracovníků, u zdravotně postižených osob a u mladistvých. Klíčovou roli přitom hraje *délka zaměstnání v podniku.* Ta také vysvětluje vysoké procento nezaměstnaných mezi mladými výdělečně činnými lidmi. Ještě silněji než délka příslušnosti k podniku zvyšují riziko stát se (znovu) nezaměstnaným časté změny pracovních míst v rámci podniku, a především *předcházející nezaměstnanost.* Při současných podmínkách na trhu práce mají naopak dobré šance na znovuzapojení do pracovního procesu už téměř jen „mladší kvalifikovaní muži, kteří dostali výpověď nikoli z osobních, nýbrž z podnikových důvodů“ (Büchtemann 1984, s. 80).

Současně se *rozzrůstají šedé zóny neregistrované skryté nezaměstnanosti.* Zřetelně to mj. ukazuje prudce stoupající počet

osob, které jsou v návaznosti na nezaměstnanost a) přechodně nebo dlouhodobě vytlačeny do „tiché rezervy“ (1971: 31 000; 1982: 322 000); b) dočasně se účastní forem dalšího vzdělávání a rekvalifikace, jež financuje AFG (1970: 8 000; 1982: 130 000); c) stahují se do kategorie „jiné nevýdělečné činnosti“ (jde převážně o práci žen v domácnosti; 1970: 6 000; 1982: 121 000) nebo d) jsou „exportovány“ do ciziny (1970: 6 000; 1982: 171 000).

Tato jasná a stále ostřejší *sociální strukturace* nezaměstnanosti postupuje ruku v ruce s jejím *širokým rozptylem*, který ji už dávno objektivně zbavil stigma „třídní zkušenosti“ a „normalizoval“ ji.

Proti (do značné míry) konstantnímu počtu nezaměstnaných – značně přesahujícímu dva miliony – stojí *mnohem vyšší počet těch, kdo už byli někdy nezaměstnaností postiženi.* Mezi roky 1974 a 1983 tak patřilo jednou nebo několikrát mezi nezaměstnané 12,5 milionů různých osob. Jinými slovy, každá *třetí* výdělečně činná osoba učinila v tomto období alespoň jednu osobní zkušenost s nezaměstnaností.

Žádná kvalifikační a profesní skupina už *neskýtá ochranu před nezaměstnaností.* Příznak nezaměstnanosti se zahrnil i tam, kde by to nikdo nečekal. Nezaměstnanost se zvýšila mezi kvalifikovanými dělníky (1980: 108 000; 1985: 386 000) stejně jako mezi inženýry (specialisty v oblasti strojů, vozidel, elektrotechniky atd. – 1980: 7 600; 1985: 20 900) nebo lékaři (1980: 1 434; 1985: 4 119; podle údajů Spolkového úřadu práce).

Nesmí to ovšem být chápáno tak, že nezaměstnaností jsou postiženi všichni *stejně* (viz výše). Přes toto obecné rozšíření nezaměstnanosti, z hlediska skupin nespécifické, nemusely *dvě třetiny* výdělečně činných osob učinit v tomtéž období s nezaměstnaností *žádnou* osobní zkušenost. Oněch 33 milionů registrovaných případů připadá „pouze“ na 12,5 milionů osob, což znamená, že každý postižený byl v průměru nezaměstnaný 1,6 krát.

Zvláštním znakem masové nezaměstnanosti je její *dvoznačnost*: na jedné straně se riziko stát se a zůstat nezaměstnaným týká s plnou tvrdostí skupin *již beztak znevýhodněných* (výdělečně činných matek, osob bez odborného vzdělání, nemocných,

cizinců a nedostatečně kvalifikovaných mladistvých). Rostoucí počet těchto případů statistiky nezaměstnanosti už nezachycují. Těmto rizikovým faktorům – ať se v nich jakkoli vytrvale projevuje sociální původ – *neodpovídají nicméně žádné sociální životní souvislosti* a často ani žádná „kultura chudoby“. Nezaměstnanost (a chudoba jako důsledek jejího trvání) zde tedy velmi často koinciduje s *individualizací zbavenou* třídních souvislostí. Na druhé straně stálost čísel – již řadu let vysoko přes dva miliony, a se stabilní perspektivou hluboko do devadesátých let – vzbuzuje klamný dojem, že nezaměstnanost nepřichází hned jako trvalý osud, nýbrž zpočátku vstupuje často do života *tichým krokem něčeho přechodného* a přichází a odchází, přichází a odchází, až se jednoho dne usadí, už neodejde a uhnízdí se pak ovšem v nejhlubším nitru člověka se vši tíží *zklamané víry* v její překonání.

Je to možné vyjádřit Schumpeterovým obrazem: autobus masové nezaměstnanosti je obsazen skupinou trvale nezaměstnaných, která nabývá zřetelné podoby tím, že zůstává sedět. Jinak ale vládne v autobuse čilý ruch. Neustále přistupují noví lidé a jiní vystupují. V tomto všeobecném hemžení je sice možné z nějakého vnějšího bodu – řekněme z ptačí perspektivy paralelně se pohybující helikoptéry – vysledovat některé znaky a jim odpovídající konstelace skupin. V bezprostředním vnímání účastníků jde ale o náhodně seskupené množství jednotlivců sedících chvíli vedle sebe a čekajících na to, až budou moci vystoupit. Je to stejné jako v metru. Lidé jedou několik stanic vedle sebe a opět vystupují. Při nastupování myslí už na vystupování. Když se setkávají, jsou spíše rozpačití. Vůle vystoupit, kterou v sobě *každý* nese, stejně jako historie vlastního přistoupení, již má *každý* na rtech, je nespojuje. Jen v noci, když vlak stojí, začínají ti, kteří v tlačenici nestihli vystoupit rychle se zavírajícími automatickými dveřmi (a jak může vnější pozorovatel jen málo útěšnými slovy sdělit, „statisticky“ to vůbec stihnout nemohli – jejich počet je vysoký a konstantní), opatrně natahovat skrze mříže vlastního pocitu viny ruce k druhým a mluvit s nimi.

Převážná většina nezaměstnaných zůstává – ještě – pro sebe i pro druhé v *šedé zóně přicházení a odcházení*. Třídní osud se

roztříštil na nejmenší jednotky – na „*přechodné úseky života*“ –, narušuje biografie, tu a tam se vynoří (prolamuje hranice, které mu dříve byly posvátné), navrací se, zůstává o chvíli déle, utvrzuje se, ale v těchto „výsecích života“ se už opět stává téměř „normální“ epizodou standardní profesní biografie celé generace. Právě tato *nomádská, pro určité fáze života charakteristická existence* masové nezaměstnanosti v podmínkách individualizace (s mezitím výrazně vystupujícími tendencemi k usazení se) zároveň umožňuje něco rozporného: masovost a individualizaci „osudu“, závrtně vysoká a zároveň konstantní čísla, která se nicméně nějakým způsobem drolí, rozdrobený a dovnitř obrácený masový osud, jenž ve své nenalomené příkrostiti zatajuje jednotlivci hlasem osobního selhání svůj milionový rozsah a individuálně nahlodává svědomí.

Se zřetelem ke statistice nezaměstnanosti to znamená, že *případy* nezaměstnanosti registrované úřadem práce nepřipouštějí *žádné zpětné závěry o osobách*. Za prvé, nezaměstnaností může být přechodně postiženo mnohem více osob, než ukazuje konstantní povaha čísel. Za druhé, tytéž osoby mohou být po určité dobu několikrát hlášeny s určitým přerušením jako nezaměstnané. Aplikujme to opět na onen příklad s metrem: počet míst k sezení a stání neodpovídá proudu lidí, kteří nastupují a vystupují. Mezi nastupujícími a vystupujícími jsou také často tytéž tváře a někteří stálí hosté, takže ani počítání proudu posazérů nic přímo nevypovídá o postiženosti nezaměstnaností: *počet případů, počet nastupujících a vystupujících a celkový počet osob se při jejich rozdělení se specifickým zřetelem k životním fázím liší*. Odpovídající rozměr má stupeň rozšíření. Nezaměstnanost, představující ve svém rozdělení individuální osud charakterizující určitá životní období, už není třídním osudem nebo osudem marginálních skupin, nýbrž byla generalizována a normalizována.

Rozdělení se zřetelem k životním fázím charakterizuje i *novou chudobu*. Umožňuje pochopit ambivalenci, s jakou se šíří, prohlubuje, a změněna v něco privátního zůstává přesto skryta. To, co je přechodné, nemusí přitom vůbec pominout, a pro stále víc lidí to také nepomíná, zpočátku se to ale *jeví* jako přechodná událost. Pádem do chudoby jsou ohroženy zvláště *ženy*. Je příznačné,

že důvodem tu není nedostatek vzdělání nebo sociální původ. Podstatným faktorem se stal spíše *rozvod*, který nutí – zejména matky s dětmi – žít pod úrovní životního minima. I zde platí, že mnoho z nich nežije v poměrech odpovídajících stereotypu nižší vrstvy. Chudoba je pro ně často jen *přechodnou* událostí. Jen „sňatek je dělí“ (podle jejich vlastní představy, a zčásti také skutečně) od překonání chudoby. Když se chudoba pak už nedá se-
třást, jsou jí vystaveny mnohem nešetněji, protože neznají blíže možnosti obrany a strategie kultury, která umí s chudobou žít.

Tomu odpovídá, že nová chudoba se schovává mezi vlastními čtyřmi zdmi, že se aktivně skrývá v tom, co je na této situaci očividně skandálního. Je těžké říci, co je horší – být odhalen či zůstat neodhalen, muset přijímat pomoc či dál strádat. Jsou tu čísla, ale neví se, kde jsou lidé. Existují určité stopy. Odhlášený telefon. Překvapující vystoupení z klubu. Tyto známky ale jen znovu poukazují na hradby onoho zdánlivě prozatímního, jimiž se nová chudoba obklopuje ještě i tam, kde se už stala něčím definitivním.

To je vývoj tak ambivalentní, že o něm lze ve skutečnosti mluvit jen ve zdvojených větách, které vždy zároveň říkají i opak. Ztrácí se tak z očí skandál, jež představuje trvalá masová nezaměstnanost přesahující i v dlouhodobé perspektivě dvoumilionovou hranici. Masová nezaměstnanost, rozložená ve (zdánlivě) přechodné fáze, se tak zametá pod koberec normality. Nezaměstnanost v rozměrech tohoto řádu je přijímána bez hlasitého politického protestu, je takřikajíc *odsunuta ze zřetele individualizací*. Jeví se jako jakýsi „zvlhlý prach“, jehož výbušná síla ale zůstává nezměněna a může náhle zcela nenadále explodovat.

Při tak skandální nezaměstnanosti má pak tato forma jejího rozdělení i zmírňující aspekty. Tam, kde nezaměstnanost zůstává skutečně přechodným jevem, je nesena na mnoha ramenou, nedopadá s veškerou tvrdostí na jednu třídu, je jistým způsobem zdemokratizována. Jisti si před ní teď nejsou ani „ti nahoře“. Je zde však třeba ještě jednou říci, že v tom právě se opět skrývá jed, který svazuje a ochromuje politické síly. Jinými slovy, tento kousek demokratizace masové nezaměstnanosti v sobě obsahuje také částečné *přerozdělení nedostatku*, částečné vyrovnání šancí *směrem dolů*.

Tomu odpovídá i určitý model biografického rozdělení. To, co bylo dříve připsáno jako skupinový osud, je dnes – s řadou omezení – takřikajíc *biograficky rozloženo napříč*. Schematicky se dá říci, že protiklady spjaté se sociální nerovností se znovu vynořují jako protiklady mezi životními úseky *uvnitř* jedné biografie. To je samozřejmě nadsazená formulace. Přepíná reálně postřehnutelnou tendenci, že životní dráhy jsou díky individualizaci rozmanitější, protikladnější, nestálější, nejistější, náchylnější ke katastrofálním zvratům, ale také pestřejší, bohatší a kontrastnější, až po skutečnost, že rostoucí část veškerého obyvatelstva je přinejmenším „přechodně“ vystavena nezaměstnanosti (a chudobě).

Rubem oné přechodnosti, s jakou se nezaměstnanost vyskytuje, je *přeměňování vnějších příčin ve vlastní zavinění, problémů systému v osobní selhání*. Ona prozatímnost, která se teprve novými a novými pokusy mění v nezaměstnanost trvalou a ne už přechodnou, je *křížovou cestou sebeuvědomění*. Nepřetržitým vylučováním možného je nezaměstnanost, tedy něco vnějšího, krok za krokem vpravována do člověka, stává se jeho vlastností. Nová chudoba je především, ale nikoli výlučně, materiálním problémem. Právě tato mlčenlivě přijímaná sebedestrukce, uskutečňovaná v rituálním procesu marných pokusů o obranu, je také tím, co jako masový osud bují pod povrchem.

Tato souvislost je snad také zmírněna, ale nikoli skutečně vyvrácena věděním o příčinách, statistickými doklady o masovém charakteru nezaměstnanosti. Poukaz na „společenskou podmíněnost“ zůstává jen poukazem, neodpovídá mu žádná životní zkušenost. *Čísla a život* se rozcházejí. Případy nejsou lidé. Čísla vypovídají o životě, který už nedovedou interpretovat, zařadit. Poukazují na *ztracenou jistotu*, na šířící se bídu, sama ji ale s ničím nespojují, nemění nic na existující izolaci. Jsou způsobem protokolování stop, jež zanechává to, co je kolektivně individualizováno. Jsou také abstraktním jmenovatelem, díky němuž se izolovaní jednotlivci dovídají o své kolektivnosti, nebo řekneme-li to přesněji, mohou o ní uslyšet. Čísla se stávají *náhradní* skutečností za skutečnost sociální, která sama sebe nezná. Jsou zbylou „třídní slupkou“, která se stahuje do abstraktního světa statistiky. To, co se skrývá za čísly, zmizelo individualizací za

hradbami jednotlivého případu a dá se odtud stále obtížněji vy-
lákat.

Pokusy vymanit se z klišé „mužských“ a „ženských“ rolí a vy-
dobýt si na vlastním životě kus sebeurčení vytvářejí nakonec po-
zadí, na kterém se ohrožení nezaměstnaností může proměnit
i v šanci. To, co se v devatenáctém století označovalo jako „pro-
letarizace“, tak získává i *lesk sociálního přechodu k „jiné“ spo-
lečnosti*. Nově vznikající sociální nerovnosti se částečně smývají
v sociokulturně odlišném horizontu očekávání, který už jedno-
značně nesdílí samozřejmosti myšlení usilujícího o vzestup a ori-
entovaného na status a příjmy, na němž se nakonec zakládá kon-
statování sociální nerovnosti. S hodnotami ekonomických jistot
a myšlení orientovaného na status tu soupeří obsahové nároky
na „smysl práce“, na její sociální užitečnost, na to, co bývá ozna-
čováno jako „naplněný“ život. V extrémním případě může být
dokonce proti „vyprázdnění smyslu“ průmyslové a úřednické
práce, zajišťující bezpečný výdělek a orientované na status, posta-
ven kus uspokojující a smysluplné práce, který si jednotlivec vy-
dobył proti přesile poměrů. Nerovnosti jsou tak posléze v rámci
sociokulturní změny životních stylů a forem a s ní spojené fluk-
tuace kritérií do jisté míry zatlačeny do pozadí. Nakonec se nedá
jasně říci, zda odcizení ekonomicky a sociálně zajištěné existence
nebylo ve skutečnosti větší než ona odcizení, která v sobě chová
ekonomicky nezajištěný zápas o nové životní formy. Právě tato
kulturní proměna a *znejasnění kritérií rozdělování*, z nichž kri-
tika nerovnosti učinila v uplynulých staletích sociálně účinnou
zbraň, je tedy závojem, za nímž se rozplývají dokonce i zostřující
se nerovnosti a který tím, že absorbuje projevy odporu, sám opět
přispívá k jejich zostřování.

5. Scénáře budoucího vývoje

Co se vlastně děje – to je otázka, která se v této souvislosti do-
stává do středu pozornosti –, když se během historického vývoje
rozplývá přirozená identita sociálních tříd a zároveň se zostřují
sociální nerovnosti? Když se rozšiřují rizika spojená s námez-

nou prací, ale nikoli podle modelu „proletarizace“ velkých sku-
pin, nýbrž ve zredukované podobě přechodných a posléze už ni-
koli jen přechodných životních úseků nezaměstnanosti, neúplné
zaměstnanosti a chudoby? Je to *konec tříd*, nebo *začátek* nového,
netradičního formování tříd? Je v procesu individualizace vůbec
ještě možné postihnout stav nerovné sociální struktury pomocí
hierarchického modelu sociální nerovnosti? Vyvolávají a favo-
rizují snad procesy individualizace (např. prostřednictvím ma-
sového médií) nové druhy skupin, které se řídí zcela odlišným
rytmem a mají také jiný dosah? V jakých směrech probíhá pro-
cesy individualizace podněcené hledání nových sociálních iden-
tit, životních forem a podob politické participace a jaké konflikty
a rozpory jsou s tím spojeny? Postavíme tu proti sobě tři varianty
možného vývoje, které se v žádném případě nevylučují:

1. Konec tradiční třídní společnosti je počátkem *emancipace tříd
překonávajících různá regionální a partikulární omezení*. Za-
číná nová kapitola třídních dějin, která musí být teprve na-
psána a dešifrována. Detradicionalizaci tříd by v kapitalismu
majícím podobu státu blahobytu mohla odpovídat moderni-
zace formování tříd, která integruje a novým způsobem soci-
álně a politicky shrnuje dosaženou úroveň individualizace.
2. Během vývoje, který zde byl naznačen, pozbývá podnik a pra-
coviště na významu jako místo konfliktů a formování iden-
tity a pro vznikající sociální vazby a konflikty se vytváří nový
prostor, jež tvoří *ustavování a utváření privátních sociálních
vztahů a životních a pracovních forem*; v souladu s tím do-
chází k formování nových sociálních sítí, identit a hnutí.
3. Ve stále větší míře dochází k tomu, že se odděluje systém pl-
ného zaměstnání a *systém flexibilního, plurálního a individu-
alizovaného neúplného zaměstnání*. Zostřující se nerovnosti
zůstávají v šedé zóně. Těžiště života se přesouvá z pracoviště
a podniku směrem k utváření a ověřování nových životních fo-
rem a stylů. Do popředí vystupují protiklady mezi muži a že-
nami vznikající v souvislosti s rozpadem rodinného modelu.

Vznikání nestavovské třídní solidarity

Nová chudoba se ztrácí ve své němotě a zároveň v ní roste. Je to stav stejně skandální jako povážlivý a naléhavě vyžaduje, aby se mu dostalo politického a organizačního zastoupení. Bez toho zůstává fakt nové chudoby pro nedostatek sebeuvědomění skryt. Ale chudoba, která se vyvíjela v lůně sociální struktury spjaté s třídami a jejich politickými organizacemi a která v procesu individualizace mizí a zároveň se prohlubuje, *tím ještě zdaleka nepřestala existovat*. Naopak: stává se výrazem *masové labilizace* existenčních podmínek v kapitalistickém státě blahobytu, jejíž politický potenciál je stejně nový jako nevypočitatelný a globální. Na čem se tedy zakládá dojem, že tento vývoj je „neškodný“? Udrží ho dvě hedvábné nitky: neustálý pohyb v milionovém proudu masové nezaměstnanosti a koincidence nezaměstnanosti s historicky determinovanou fází sociokulturního experimentování, kdy se trajektorie života otřásají a musí být znovu (v aktivním smyslu slova) „prožívány“. Obojí je však možné pojmout zcela jinak: nejméně jedna *třetina* aktivního výdělečně činného obyvatelstva je nezaměstnaností nejen ohrožena, ale alespoň jednou ji zakusila na vlastní kůži. Číselné údaje o registrované trvalé nezaměstnanosti vykazují výrazně vzestupnou tendenci. K hluboké ztrátě jistoty dotýkající se samozřejmostí života – genderových vztahů, manželství, rodiny a situací civilizačního ohrožení – se tedy druží globální nedostatek materiálních životních jistot, přičemž konstantní počty nezaměstnaných – přes dvaapůl milionu – představují jen špičku ledovce. Alarmující není jen aktuální materiální propad, o kterém svědčí narůstající počet osob odkázaných na sociální výpomoc a bezdomovců. K tomu v podstatné míře přistupuje globální šok způsobený ztrátou jistoty za dosud nedotčenými fasádami normální existence a zasahující i nejlépe integrované rodiny kvalifikovaných dělníků a výše postavených zaměstnanců s dobrými výdělky. Tento efekt rozšíření a ohlasu masové nezaměstnanosti se dá zřetelně vytušit v rozdílu mezi více než dvěma a půl miliony „případů“ a více než *čtrnácti miliony* nezaměstnaností dotčených lidí. Druhou stránkou demokratizace masové nezaměstnanosti je její export do někdejšího

ráje plné zaměstnanosti. *Není už možné bezstarostně říci: nezaměstnanost se mne netýká*. Ta se jako příznak zahnížďuje (skoro) všude a začíná tropit neplechu i v blahobytem zhýčkaných městských čtvrtích a rezidencích. Naopak: strach se nedá zapudit tím, že člověk v nejhrošším případě stále ještě dostane sociální výpomoc, o které průměrný Ind může jen snít. Strach vzniká z toho, že je ohrožen Mercedes stejně jako ojetý Volkswagen. A hlodající strach – ne toužebný sen, jakým je pro lidi z třetího světa sociální výpomoc – je politickým faktorem určujícím budoucnost v zemi hospodářského ex-zázraku, ve Spolkové republice.

Ani na tomto pozadí nezískává řeč v tradičních třídních kategoriích žádný reálný obsah. Pro diskusi o dělnické třídě a o dělnickém hnutí v druhé polovině dvacátého století je charakteristické, že se zakládá na *falešné alternativě*. Na jedné straně se novými a novými argumenty poukazuje na to, že situace dělníků v kapitalismu se výrazně zlepšila (materiální blahobyt, otevřené možnosti vzdělání, odborová a politická organizovanost a vybojovaná práva a formy sociálního zabezpečení). Na druhé straně se tvrdí, že třídní situace – tj. vztah námezdní práce a závislosti, které jsou v něm obsaženy, podoby odcizení a rizika – zůstaly bez ohledu na veškerá zlepšení nezměněny a že všechno se dokonce rozšířilo a vyhrotilo (masová nezaměstnanost, dequalifikace atd.). Cílem argumentace je prokázat jednou *rozpad* dělnické třídy a podruhé její *kontinuitu* – s veškerým politickým hodnocením, které je s tím vždy spojeno.

V obou případech není správně rozpoznán vývoj, který tu má ústřední význam a spočívá v tom, že se *rozpadá historická symbióza stavu a třídy, a to tak, že na jedné straně se rozplývají stavovské struktury a na druhé straně jsou zároveň generalizovány základní znaky třídního charakteru*. Při této detradicionalizaci sociálních tříd v rámci státu blahobytu je čím dál méně možné spojovat vznik forem solidarity specifických pro dané skupiny, pro *dělníky*, s historickým archetypem „proletářského dělníka“. Řeč o „dělnické třídě“, o „třídě zaměstnanců“ atd. ztrácí svoji reálnou evidenci, čímž zároveň odpadá základ a referenční bod pro nekonečnou výměnu argumentů týkajících se toho, zda dochází k „zburžoaznění“ proletariátu nebo k „proletarizaci“ za-

městnanců. Dynamika trhu práce se současně dotýká stále širších okruhů obyvatelstva; skupina osob nezávislých na mzdě se neustále zmenšuje, zatímco skupina těch, kdo se snaží proniknout na trh práce (ženy!), se stále zvětšuje. Přes veškeré rozdíly se tak množí společné rysy, zejména *společné sdílení rizik*, bez ohledu na rozdílnou výši příjmu, úroveň vzdělání atd.

Potenciální a reálná klientela odborů se následkem toho na jedné straně značně *rozšiřuje*, zatímco na druhé straně je také novým způsobem ohrožena: v představě o proletarizaci jsou totiž ti, kdo jsou jí vystaveni, ihned spojováni v důsledku svého evidentního materiálního zbídačení a zkušenosti odcizení. Naproti tomu rizika spojená s námezdnou prací nevytvářejí *žádné* společné základy. Mají-li být zvládnuta, vyžadují sociálněpolitická a právní opatření, která vedou k individualizaci sociálních požadavků a musí být teprve rozpoznána ve své kolektivní povaze – a to v opozici proti formám individuálně terapeutických aktivit. Odborové a politické formy jednání tak musí čelit konkurenci individualizujících způsobů právní, medicínské a psychoterapeutické péče a kompenzace, které jsou podle okolností s to vzniklé rušivé a zatěžující jevy zvládnout mnohem konkrétněji a pro ty, kdo jsou jimi postiženi, zároveň i evidentněji.

Od rodinného privatismu k privatismu politickému

Mnoho sociálněvědních výzkumů v padesátých a šedesátých letech prokázalo, že ve všech západních industrializovaných zemích je postoj lidí k práci možné porozumět teprve v celkové souvislosti rodinného a pracovního života. Všeobecně se ukazuje, že i u průmyslových dělníků spočívá těžiště života v rodině, a nikoli ve zkušenosti námezdné a průmyslové práce.

Tento veskrze ambivalentní rozvoj privátní sféry, výrazně podpořený kulturním průmyslem a průmyslem volného času, není jen ideologií, nýbrž *reálným* procesem a *reálnou* šancí samostatně utvářet podmínky vlastního života. Tento proces má své počátky v rodinném privatismu, jak byl zřejmě obecně příznačný pro padesátá a šedesátá léta. Jak se však mezitím zřetelně ukázalo, může

nabýt rozmanitých forem a rozvinout vlastní dynamiku, která také nakonec dává privatismu – změnou významu rodiny a sexuality, manželství a rodičovství, ale také rychlou změnou alternativních kultur – zevnitř politický náboj a rozšiřuje nebo nechává rozplynout hranice mezi privátní a veřejnou sférou. Společensko-politická struktura je tu neustávající erozí a evolucí sociokulturních životních forem a permanentní praxí „udělat to v malém jinak“ vystavena zcela novým způsobem, a možná pronikavěji než politickými pokusy o reformu, tlaku ke změně a přizpůsobení. V tomto smyslu iniciovala detradicionalizace posledních desetiletí proces učení se, jehož historické dopady (např. na poměry ve výchově a na genderové vztahy) lze s napětím očekávat.

V padesátých a šedesátých letech odpovídali lidé na otázku, o jaké cíle usilují, jasně a jednoznačně v kategoriích „šťastného“ rodinného života, plánovaného rodinného domku, nového auta, dobrého vzdělání pro děti a zvýšené životní úrovně. Dnes mnoho lidí mluví jinou řečí, která se točí – a nutně vágním způsobem – kolem „seberealizace“ a „hledání vlastní identity“ a jako cíl uvádí „rozvíjení vlastních schopností“ a snahu „zůstat v pohybu“. V žádném případě to neplatí stejnou měrou pro všechny skupiny obyvatelstva. Tato změna je v podstatě produktem mladší generace, lepšího vzdělání a vyšších příjmů, zatímco starší, chudší a ne tak dobře vzdělané části obyvatelstva zůstávají zřetelně vázány na hodnotový systém padesátých let. Konvenční symboly úspěchu (příjmy, kariéra, status) už u mnoha lidí neuspokojují jejich nově probuzenou potřebu nalezení vlastní identity a sebestvrzení, jejich touhu po „naplněném“ životě.

Lidé se díky tomu stále výrazněji noří do labyrintu sebezpychyňování, sebetázání a sebeutvrzování. Nekonečný sled otázek – „Jsem skutečně šťastný?“ „Dosahuji skutečného sebenaplnění?“ „Kdo je vlastně ten, kdo tu říká ‚já‘ a klade otázky?“ – vede ke stále novým módním odpovědím, jež jsou rozmanitým způsobem přetavovány v trhy pro experty, průmyslová odvětví a náboženská hnutí. V touze po sebenaplnění cestují lidé podle turistických katalogů do všech koutů světa. Rozbíjejí i ta nejlepší manželství a v rychlém sledu vstupují do stále nových svazků. Necháávají se přeškolit. Postí se. Pěstují jogging. Přecházejí z jedné terapeutické

skupiny do druhé. Posedlí cílem vlastní seberealizace vytrhávají sami sebe z pevné půdy, aby se přesvědčili, jestli jsou jejich kořeny skutečně zdravé.

Tento hodnotový systém individualizace v sobě zároveň skrývá náznaky nové etiky spočívající na principu „povinností vůči sobě samému“. To je z hlediska tradiční logiky rozpor, protože povinnosti mají nutně sociální charakter, uvádějí jednání jednotlivce do souladu s celkem a integrují je do něho. Tyto nové hodnotové orientace bývají proto také snadno (příliš snadno) chápány jako výraz egoismu a narcismu. Nepostihuje se tak ale podstata onoho nového, které tu vystupuje na povrch. Jde tu o sebenahlédnutí a sebeosvození jako autonomní, praktický životní proces, což v sobě zahrnuje i hledání nových sociálních vazeb v rodině, práci a politice.

Politická moc dělnického a odborového hnutí spočívá na organizovaném pozastavení práce stávkou. Politický potenciál rozvíjející se privátní sféry se naproti tomu zakládá na tom, že si lidé uvědomují možnost sebeutváření, že jsou přímým aktem odlišného jednání narušovány a překonávány hluboce zakořeněné kulturní samozřejmosti. Je to možné ilustrovat na příkladu: politická „moc“ ženského hnutí spočívá také v přetváření každodenních skutečností a samozřejmostí, které se z běžného rodinného života šíří všemi oblastmi formální práce a právního systému až do různých center rozhodování a provokativní politikou se tak usiluje o změny, jež jsou pro „stavovsky“ založený a uzavřený mužský svět bolestivé. Obecně je tedy možné říci, že v konkrétně postižitelném ohrožení sebevědomě vnímaných a expanzivně interpretovaných sfér privátního jednání a rozhodování se skrývá jiskra, která dnes (jinak než ve světech určených třídní kulturou) zážehuje sociální konflikty a hnutí.

Individualizovaná společnost „nesamostatných“

Motor individualizace běží na plné obrátky a není tudíž možné rozpoznat, jak mohou být vůbec ustaveny nové, trvalé souvislosti sociálního života, které by byly srovnatelné s hlubinnou struktu-

rou sociálních tříd. Naopak, právě v příštích letech se ve snaze zvládnout nezaměstnanost a oživit hospodářství zřejmě přikročí k sociálním a technologickým inovacím, které otevrou individualizačním procesům nové oblasti. Platí to pro flexibilizaci vztahů na trhu práce a zejména pro zavádění nových typů regulace pracovní doby, ale také pro zavádění nových informačních a komunikačních médií. Je-li tento odhad správný, vzniká zvláštní přechodné stadium, kdy přetrvávající nebo zostřující se nerovnosti koincidují s prvky detradicionalizované a individualizované „přírodní společnosti“, která nemá nic společného s vizemi beztřídní společnosti v Marxově smyslu:

(1) Společenské instituce – politické strany, odbory, vlády, sociální služby atd. – *se stávají konzervátory sociální skutečnosti, která stále méně existuje*. Zatímco představy o životě třídy, rodiny, profese, ženy a muže ztrácejí reálný obsah a sílu vedoucí do budoucnosti, jsou v „protektorských institucích“ konzervovány a uplatňovány *proti* „uchylujícím se“ vývojovým procesům a orientacím. Chybějící třídní vědomí je znovu vštěpováno ve školících kurzech. Kmenové, politicky „bloudící“ voličstvo je apelováním na „volební demokracii“ vyzýváno k návratu. Od industriální společnosti, konzervované v institucích a nechápající už svět, se odštěpuje společnost *za jejími hranicemi*. Mohli bychom v Brechtově duchu volně říci, že se stále víc a víc dostáváme do situace, kdy se vlády mohou cítit nuceny volit za lid a organizace se nevyhnou rozpouštění svých členů.

(2) Sociálně třídní rozdíly ztrácejí reálnou identitu a zároveň s nimi *pozbytvá síly i idea sociální mobility* ve smyslu přecházení individuů z jedné konkrétně existující velké skupiny do druhé, která až hluboko do dvacátého století představovala sociální a politické téma s velkou, identitu zakládající silou. Nerovnosti tak ale nejsou v žádném případě odstraněny, nýbrž pouze předefinovány jako *individualizace sociálních rizik*. Společenské problémy se následkem toho bezprostředně mění v psychické dispozice: v osobní neuspokojení, v pocity viny, v úzkosti, konflikty a neurózy. Vzniká – dosti paradoxně – *nová bezprostřednost* individua a společnosti, bezprostřed-

nost krize a choroby v tom smyslu, že společenské krize se jeví jako krize individuální a nejsou už vůbec nebo jen velmi zprostředkovaně vnímány ve své společenskosti. To je také jeden z kořenů současné „psycho-vlny“. Ve stejné míře nabývá na významu myšlení založené na individuálním výkonu, takže je možné říci, že *společnost výkonu* se svými možnostmi (pseudo)legitimizace sociálních nerovností se teprve v budoucnosti rozvine v celé své problematičnosti.

(3) Aby lidé zvládli společenské problémové situace, jsou i zde nuceni uzavírat sociální a politické koalice. Ty se však už nemusí přidržovat žádného schématu, například schématu třídního. Izolace navzájem osamostatněných privátních existencí může být společensky a politicky prolomena spíše nejrůznějšími událostmi a vývojovými procesy. Koalice jsou ve shodě s tím uzavírány a opět rušeny lokálně, v souvislosti se specifickými situacemi a tématy, a zcela nestále odlišnými skupinami z odlišných světů. Lidé se mohou například spojit se sousedy v občanskou iniciativu usilující o snížení hluku působeného letadly, mohou být členy odborové organizace IG Metall a volit pravici, a to vše současně. Koalice v tomto smyslu představují účelová spojenectví závislá na situacích a osobách, která jsou uzavírána v individuálním existenčním boji na různých společensky daných bojištích. Ukazuje se zde, že procesy individualizace vedou k *osobitě pluralizaci* konfliktních linií a témat. V individualizované společnosti se připravuje půda pro nové, pestré konflikty, ideologie a koalice rozbíjející dosud platná schémata; vše se více či méně vztahuje k nějakému specifickému tématu, nic není jednotné, nýbrž vázané na určité situace a osoby. Sociální struktura, která takto vzniká, tíhne k *mediálně prosazovaným módním tématům a konfliktům*.

(4) Trvalé konfliktní linie vznikají stále častěji ve spojení s „*připsanými*“ znaky, které jsou stejně jako dříve znevýhodňující: rasa, barva pleti, pohlaví, etnická příslušnost (zahraniční dělníci), věk, tělesné vady. Takové „kvazi-přirozené“ sociální nerovnosti získávají v kontextu pokročilé individualizace zvláštní význam pro organizaci a politizaci, který je dán jejich neodstranitelností, trvalostí, rozporností vzhledem k prin-

cipu výkonu, jejich konkrétností, bezprostřední vnímatelností a tím, že umožňují procesy identifikace. Do popředí přitom vystupují dvě významná témata: situace ohrožení (světové) rizikové společnosti (viz 1. část) a protiklady mezi muži a ženami sloučené doposud v rámci rodiny.

Kapitola IV

Já jsem já: o izolovanosti, společném životě a konfliktech mužů a žen v rámci rodiny i mimo ni

Jazykový barometr ukazuje na bouřku: „The war over the family“ (Berger/Berger), „The Battle of the sexes“ (Ehrenreich) či „terror intimacy“ (Sennett). Má-li být charakterizována situace mezi muži a ženami, sahá se často k nepřiliš mírumilovnému slovníku. Ten, kdo bere řeč jako skutečnost, musí se tedy domnívat, že láska a intimita se změnily ve svůj opak. Zajisté, jde tu o verbální přepínání v konkurenčním boji o upoutání veřejné pozornosti. Toto nadsazování však zároveň poukazuje na hluboce pociťovanou ztrátu jistoty, na zraněnou citlivost a „ozbrojenou bezradnost“, s jakou proti sobě muži a ženy stojí v každodenní realitě manželství a rodiny (a v tom, co z obojího zbylo).

Kdyby ale šlo jen o rodinu a o manželství! Jestliže však někdo spojuje vztahy mezi muži a ženami jen s tím, čím se zdají být – jako vztahy zahrnující témata sexuality, něžnosti, manželství, rodičovství atd. –, neuvědomuje si, že se týkají jak toho, tak současně i všeho ostatního: práce, povolání, nerovnosti, politiky, ekonomiky. Je to právě toto nevyvážené promíšení všeho, ba i toho nejprotikladnějšího, co činí všechny otázky tak spleťtými. Každý, kdo mluví o rodině, musí mluvit o práci a o penězích, a kdo mluví o manželství, musí mluvit o vzdělání, povolání, mobilitě, a to znamená o nerovném rozdělení při mezitím už (ve velké míře) rovných předpokladech daných vzděláním.

1. K situaci mužů a žen

Začala se tato nerovnost mezi mužem a ženou zahrnující všechny oblasti během jednoho či dvou posledních desetiletí ve Spolkové republice skutečně měnit? Data mluví dvojí řečí. Na jedné straně došlo k významným změnám – zejména v oblastech sexuality, práva a vzdělání. Celkově jsou to však (necháme-li stranou sexualitu) spíše změny *ve vědomí a na papíře*. Na druhé straně proti nim stojí *konstantní povaha chování a situací* mužů a žen (zejména na trhu práce, ale také v oblasti sociálního zabezpečení). To má – zdánlivě paradoxní – důsledek, že větší rovnost vyzdvihuje ještě zřetelněji do vědomí trvajících a prohlubujících se nerovností.

Tato historicky vzniklá situace nového vědomí a starých poměrů je ve dvojím smyslu výbušná: mladé ženy – dosahující stejného vzdělání a uvědomující si svoji situaci – očekávaly větší rovnost v povolání a v rodině, jejich očekávání však narazila na *protichůdné* tendence na trhu práce a v chování mužů. Muži si naopak osvojili *rétoriku rovnosti*, aniž by po slovech následovaly činy. Vzdušné zámky iluzí se na obou stranách rozplynuly: při vyrovnání předpokladů (v oblasti vzdělání a práva) se situace mužů a žen zároveň stávají *ve zvýšené míře* nerovnými, *vědoměji* pocítovanými a stále *méně* legitimními. Rozpory mezi ženským očekáváním rovnosti a nerovnou skutečností, mezi slovy mužů o společném zájmu a trváním na starých připsaných rolích se vyhrocují a naprostou protikladností rozmanitých forem svého výrazu v privátní i politické sféře určují budoucí vývoj. Stojíme tedy – se všemi protiklady, šancemi a rozpory – teprve *na začátku* osvobození od „stavovsky“ připsaných genderových rolí. Vědomí předběhlo reálné poměry. A je nepravděpodobné, že by se hodiny vědomí daly otočit zpět. Mnoho věcí mluví pro to, že je na místě *prognóza dlouhodobého konfliktu*: pro příští roky bude určující, že muži a ženy budou stát *proti* sobě. Tuto tezi je nejprve třeba empiricky doložit na základě dat o „obecném rozměru“ životních situací mužů a žen, a poté teoreticky rozpracovat.

Manželství a sexualita

Ve všech západních industriálních zemích existují signály o *stoupajícím počtu rozvodů*. I když ve Spolkové republice je tento trend – například ve srovnání se Spojenými státy – doposud mírnější, končí dnes i u nás téměř každé *třetí* manželství rozvodem (ve velkoměstech už téměř každé druhé, v menších městech a ve venkovských oblastech přibližně každé čtvrté) a tato tendence neustále sílí. Až do roku 1984 bylo proti bilanci rozvodů možné postavit pozitivní bilanci opětovných sňatků. Od té doby se ale stále méně rozvedených osob rozhoduje pro nový sňatek. To se shoduje s obecným trendem k poklesu počtu sňatků. Oproti tomu stoupá procento rozvodů u osob, které znovu vstoupily do manželství, a rovněž u rodičů s dětmi. Úměrně tomu vládne stále větší chaos v rodičovských vztazích: moje děti, tvoje děti, naše děti – se všemi s tím spojenými odlišnými úpravami, citlivými body a konfliktními zónami pro všechny zúčastněné.

Údaje oficiálních statistik o rozvodech a sňatcích (pravděpodobně) ještě překonává skutečnost daná tím, že se *příkře zvýšil počet „manželství bez oddacího listu“*. Odhady mluví o tom, že ve Spolkové republice žije v současnosti jeden až dvaapůl milionu osob v nemanželských životních svazcích. Rozvody v manželstvích bez oddacího listu však žádná statistika nezachycuje. Přitom nejde jen o to, že podíl této formy soužití v uplynulém desetiletí několikanásobně vzrostl. Překvapivé je i to, s jakou samozřejmostí je tento „konkubinát“, který v šedesátých letech vyvolával spory a proti němuž se bojovalo, dnes všeobecně akceptován. Tato kvazi-institucionalizace mimoprávních a mimorodinných forem soužití signalizuje možná ještě výrazněji než daný jev sám tempo změny, k níž došlo.

V šedesátých letech byly ještě rodina, manželství a povolání dalekosáhle závazné jako spojení životních plánů, životních poměrů a biografii. Od té doby se ve všech bodech rozšířily možnosti a tlaky volby. Už není jasné, zda a kdy člověk uzavírá sňatek, zda s někým žije beze sňatku, zda počíná nebo vychovává dítě uvnitř rodiny nebo mimo ní, zda to činí s tím, s kým žije, nebo s tím, koho sám miluje, kdo ale žije s někým jiným, zda to

vše zvládá před kariérou, po kariéře nebo během ní. A není také jasné, jak se to vše dá krátkodobě, dlouhodobě nebo přechodně sloučit s tlaky nebo ambicemi v oblasti hmotného zabezpečení, kariéry a povolání všech zúčastněných. Všechny takové projekty a dohody jsou principiálně vypověditelné a vzhledem k více či méně nerovným zátěžím, jež v sobě obsahují, závislé na legitimizaci. To vše je možné chápat jako uvolnění a diferenciaci životních prvků a forem chování spojených (kdysi) v manželství. Díky tomu je také stále obtížnější postihnout vztah mezi pojmem a skutečností. Jednotnost a stálost pojmů – rodina, manželství, rodičovství, matka, otec atd. – zamlčuje a zastírá *vzrůstající rozmanitost* poměrů a situací, které se za nimi skrývají (např. rozvedení otcové, otcové jednotlivých dětí, otcové vychovávající sami své děti, mimomanželští otcové, zahraniční otcové, nevlastní otcové, nezaměstnaní otcové, otcové v domácnosti, otcové žijící v komunitě, víkendoví otcové, otcové, jejichž ženy jsou činné v povolání atd.; srov. M. Rerrich, 1986, s. 44).

Směr vývoje je přitom signalizován složením domácností: *stále přibývá lidí, kteří žijí sami*. Podíl domácností tvořených jednou osobou přesáhl už ve Spolkové republice *jednu čtvrtinu* (30 %). V roce 1900 žilo v přibližně 44 % všech privátních domácností pět nebo více osob. V roce 1981 činil odpovídající podíl už jen 9 %. Naproti tomu podíl domácností, v nichž žijí společně dvě osoby, stoupl z 15 % v roce 1900 na 29 % v roce 1981. Již na počátku osmdesátých let bylo tedy ve Spolkové republice 7,7 milionů (kolem 12,5 % veškerého obyvatelstva) samostatně žijících osob – a tato tendence stále sílí. Jen zčásti přitom však jde o osoby odpovídající stereotypu „single-život“, tedy o mladé a svobodné zaměstnané lidi; ve většině případů se spíše jedná o starší ovdovělé osoby, převážně o ženy (srov. Statistisches Bundesamt, 1983, s. 54n.).

Tyto vývojové tendence se však nesmí interpretovat jednostranně ve smyslu *rostoucí anarchie a útěku před vázaností* ve vztazích mezi muži a ženami. Existuje i protichůdný trend. Proti počtu rozvodů, který dosáhl jedné třetiny, stojí stále ještě *dvě třetiny nerozvedených manželství a rodin* (ať se za nimi skrývá cokoliv). V rámci jedné generace došlo – zejména u dívek – k ná-

padným změnám v sexuálním chování. Jen mladým mužům bylo totiž dříve dovoleno – a to jen neoficiálně a se zamhouřenými očima – shromažďovat sexuální zkušenosti. Dnes se víc než polovina dívek (61 %) otevřeně hlásí k tomu, že i pro ženy je důležité sbírat sexuální zkušenosti. A každá druhá dívka přitom spatřuje určité kouzlo v tom, mít současně dva přátele (G. Seidenspinner, A. Burger, 1982, s. 30). Nesmí to však zastírat fakt, že i uvolněné sexuální chování podléhá přísným normám. Mladí lidé většinou *neusilují* – i když sami pro sebe ideál manželství a rodiny zpochybňují – *o život bez závazků*. I dnes zaujímá ideál stabilního partnerství přední místo; „zachovávaná věrnost se často jeví jako něco samozřejmého – právě jen bez oficiálních legitimací a tlaků státního práva a církevní morálky“ (K. Allerbeck, W. Hoag, 1984, s. 105). Vývoj je tedy dvojznačný. Na hojně probíranou otázku, zda manželství a rodina jsou něčím, co patří doznívající epoše, je možné odpovědět *jasným ano-ne*.

Vzdělání, trh práce a zaměstnání

Rovné právní postavení ženy je zakotveno v základním zákoně Spolkové republiky Německo. Závažné nerovnosti v právním postavení žen však byly odstraněny teprve v roce 1977 novým manželským a rodinným právem. Na papíře už neexistuje žádná norma, která by k muži a k ženě přistupovala odlišně. Ženám je umožněno ponechat si dívčí jméno. Jejich odpovědnost za domácí práce, až do té doby zakotvená *v zákoně*, byla zrušena a otázka péče o domácnost byla ponechána na dohodě manželů. Oba manželé mají také právo být výdělečně činní. Rodičovská péče o děti je svěřena otcí a matce, kteří se při názorových rozdílech – jak doslovně říká zákon – „musí pokusit dohodnout se“ (srov. *Frauenlexikon*, 1983, s. 79).

Vedle této dalekosáhlé právní rovnosti mužů a žen je nejvýznamnější událostí ve vývoji Spolkové republiky přímo *revoluční vyrovnání šancí na vzdělání* (k této otázce a k vývoji ženské výdělečné činnosti srov. též výše kapitola III, 1.). Ještě počátkem šedesátých let byly dívky v přístupu ke vzdělání značně znevýhod-

něny (ve vyšších vrstvách kupodivu mnohem více než ve vrstvách ostatních). V roce 1983 dívky už v některých bodech dokonce předstihly hochy (více dívek než hochů např. usiluje o maturitu; na nejnižší úrovni, kterou představuje základní škola, ukončuje vzdělání více hochů než dívek). Existují i protichůdné tendence. Srovnání výkazů o odborném vzdělání ukazuje výrazně nižší procento odborného vzdělání u žen (40 % výdělečně činných žen, ale jen 21 % mužů nemělo počátkem osmdesátých let žádné odborné vzdělání). Také počet maturantek pokračujících ve vyšším studiu poklesl v uplynulých deseti letech z 80 % na 63 % (u maturantů z 90 % na 73 %). Studentky jsou stejně jako dříve nadměrně zastoupeny v některých směrech studia (přes 70 % dívek volí humanitní, jazykové a pedagogické obory studia) a ženy se také kvalifikují spíše pro „nižší“ školy.

Nicméně se nezdá přepjaté – ve srovnání s výchozí situací – mluvit o *feminizaci* vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech. Tato revoluce ve vzdělání *není* ovšem doprovázena revolucí na pracovním trhu a v systému zaměstnání. Naopak, dvěře, které byly v oblasti vzdělání otevřeny, byly „na trhu zaměstnání a práce... opět přibouchnuty“ (G. Seidenspinner, A. Burger, 1982, s. 11). S nepatrným přírůstkem dívek v „mužských povoláních“ kontrastuje jejich masivní vytlačování ze všech ostatních oblastí. „Integrace ženy do povolání“, v sedmdesátých letech požadovaná (a podporovaná), se jednoznačně řídí „stavovskou, genderově podmíněnou zákonitostí“ obrácené hierarchie: čím je nějaká oblast pro společnost „centrálnější“ (a je takto definována), čím je nějaká skupina „mocnější“, tím méně jsou v ní zastoupeny ženy, a naopak: čím je nějaká oblast úkolů „marginálnější“, čím méně „vlivná“ je nějaká skupina, tím větší je pravděpodobnost, že ženy si v těchto sektorech vydobily možnosti zaměstnání. Dосvědčují to odpovídající údaje ze všech oblastí – z politiky, ekonomiky, vysokých škol, médií atd.:

Ženy se špičkovým postavením v *politice* jsou stejně jako dříve výjimkou. Na jedné straně se zastoupení žen v politické exekutivě od roku 1970 nepřetržitě zvyšovalo; na druhé straně se jejich podíl snižuje, čím blíže jsou centřům politického rozhodování. Nejvýrazněji pronikly ženy do stranických grémií (ze 14 %

v roce 1970 se tu jejich podíl zvýšil v průměru na 20,5 % v roce 1982). Je příznačné, že jejich vliv převažuje mezi zelenými (až 50 %). V parlamentech se podíl žen zvyšuje směrem shora dolů: největší je na komunální úrovni (v zemských parlamentech kolísá mezi 6 % a 15 %; v obecních a městských parlamentech se pohybuje mezi 9,2 % a 16,1 %). V *hospodářské* oblasti je podíl žen v pozicích s dispozičním oprávněním zcela nepatrný – jen 2,7 %, přičemž jsou více zastoupeny v méně vlivných sektorech podniku (např. v personálních odborech). V *justici* je situace na vyšší úrovni podobná. Podíl žen je tu ovšem daleko vyšší (v roce 1977 jej tvořilo přibližně 11 % soudkyň, 10 % státních zástupkyň, 7 % obhájkyň). Ale u spolkových soudních dvorů, tedy tam, kde se přijímají základní rozhodnutí naší jurisdikce, kde jsou na desetiletí nastavovány výhybky naší justice, nemají ženy (téměř) co pohledávat (B. Wiegmann, 1979, s. 130). Na *vysokých školách* jsou ženy na vrcholu hierarchické pyramidy, to znamená na profesorských místech třídy C4 stále ještě výjimkou (v roce 1980 bylo pouze 239 z celkového počtu 9 431 míst této třídy obsazeno ženami), zatímco směrem dolů jejich podíl stále stoupá (dvojnásobný počet žen už působí na profesorských místech třídy C3 a několikanásobný počet na místech pomocných vědeckých sil – zejména v „okrajových oborech“). I *media* skýtají tentýž obraz: čím vyšší je hierarchický stupeň, tím méně se ženy dostávají ke slovu. Když působí v televizi, pracují většinou na „střední úrovni“ a v „lehčích“ rezortech, méně často ale v „důležitých“ politických a hospodářských tematických oblastech a téměř nikdy v televizní radě. Podíl žen zaujímajících řídicí postavení ve sdružených veřejnoprávních vysílačích činil v roce 1978 3 % (*Frauen 80*, vyd. Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit, 1981, s. 31).

Kvalifikované profesní aktivity mladších žen se to netýká. Mladé ženy získaly dobré vzdělání a oproti svým matkám (a zčásti i otcům!) u nich došlo ke značnému vzestupu. Ovšem i zde je třeba opatrnosti. V mnoha oblastech výdělečného života *dobily ženy „potápějící se lodi“*. Typická ženská povolání patří k těm, jejichž budoucnost je nejistá: sekretářky, prodavačky, učitelky, zaučené průmyslové dělnice. Racionalizace zasahuje obzvláště silně

právě ty oblasti, kde nejčastěji pracují ženy, nebo v nichž existují – řečeno nejlepším sociologickým žargonem – „značné racionalizační rezervy“. To právě platí i pro průmyslovou práci. Pro většinu „ženských“ pracovních míst – v elektroprůmyslu, v potravinářském, oděvním a textilním průmyslu – je příznačné jejich soustředění tam, kde je „zablokována mechanizace“, kde jsou v ní „mezery“ nebo kde se ve vysoce či částečně zmechanizovaných výrobních systémech provádějí „zbytkové práce“, které pravděpodobně při budoucích vlnách mikroelektronické racionalizace odpadnou.

Toto vytlačování žen ze světa zaměstnání se již odráží ve vývoji *nezaměstnanosti*. Počet registrovaných nezaměstnaných žen v posledních letech vždy převyšoval – při vzestupné tendenci – počet mužů. V roce 1950 činila míra nezaměstnanosti u žen 5,1 % (u mužů 2,6 %), v roce 1982 se zvýšila na 8,6 % (u mužů na 6,8 %). Od roku 1983 tvoří ve Spolkové republice *polovinu* z více než 2,5 milionu nezaměstnaných žen, přičemž počet výdělečně činných žen je oproti mužům zhruba o třetinu nižší. U vysokoškolsky vzdělaných pracovníků stoupla dokonce mezi roky 1980 a 1982 nezaměstnanost u mužů o 14 %, u žen naproti tomu o 39 %. Nejsou přitom započteny ženy, které – více či méně dobrovolně – odcházejí z výdělečného života do domácnosti. Počet osob, které se v návaznosti na nezaměstnanost uchylují k „nevýdělečné činnosti jiného typu“ – převážně k domácí práci –, se v uplynulých deseti letech zněkolikanásobil (v roce 1970 činil 6 000, ale v roce 1982 už 121 000!). Jinými slovy, všechno roste: *podíl žen na výdělečné činnosti, nezaměstnanost i skrytá nezaměstnanost žen*.

Tento deprimující vývoj na trhu práce je ve zřetelném rozporu s nadějami, jimž se oddávala a jež vyjadřuje dorůstající generace žen. Jedním z významných výsledků studie *Mädchen 82* (G. Seidenspinner a A. Burger) je „fakt, že u dívek mezi patnácti a devatenácti lety *stojí na prvním místě skutečnění přání spjatého s povoláním*“, které je řazeno výš než sňatek a mateřství (s. 9). Tato vysoká motivace mladých žen ve vztahu k povolání a vzdělání naráží na protichůdné vývojové tendence na trhu práce a nezbyvá než vyčkat, jak bude tento „šok ze skutečnosti“ v krátko-

době i dlouhodobé perspektivě, privátně i politicky zvládnut.* Osvobození od „stavovský“ připsaných rolí mužů a žen se nikdy netýká jen jedné strany – jen žen. Může pokročit jen do té míry, do jaké i muži změní způsob, jakým chápou sami sebe i svoje chování. Zřetelně se to projevuje nejen nově vytvářenými bariérami v systému zaměstnání, ale i ve vztahu k další tradiční ose „ženské práce“: ke každodenní domácí práci, k péči o děti, k práci pro rodinu.

Emancipace žen a práce pro rodinu v perspektivě mužů

Reprezentativní empirická studie *Der Mann*, kterou v podzimních měsících roku 1985 uveřejnily S. Metz-Göckelová a U. Müllerová, podává ambivalentní, ale i při své ambivalentnosti naprosto jednoznačný obraz. Harmonický mužský pohled na genderové vztahy, který ještě v polovině sedmdesátých let popsala Helge Prossová – „muž je silnější, chce mít svoje povolání a chce být živitelem rodiny; žena je slabší, chce svoji dnešní roli v rodině a jen občas nějaké povolání, a nadto ještě povolání nenáročné, chce, aby mohla k muži vzhlížet“ (1978, s. 173) –, ustoupil *verbální otevřenosti, přičemž chování mužů zůstalo dál strnule neměnné*. „Muži jsou ve svých reakcích rozštěpení. To, oč se zasazují hlavou, neproměňují v činy. Za slovy o společných zájmech ukrývají fakticky nerovnost“ (s. 18). Zejména na starém přesvědčení, že žena je odpovědná za domácnost a za děti, se změnilo jen málo nebo vůbec nic. „Otcové nevaří, neperou, neutírají prach. Na domácí práci se podílejí jen málo nebo vůbec ne. Spokojují se

* Tento neveselý obraz diskriminace žen v povolání je doplněn jejich – v průměru – nižším výdělkem. Průmyslové dělnice pobíraly v roce 1982 hodinovou mzdu představující 73 % hodinové mzdy mužů (11,38 DM oproti 15,66 DM). Srovnání s vývojem od roku 1960 ukazuje, že rozdíly mezi muži a ženami v oblasti hrubé hodinové mzdy se – relativně – snížily. Přesto vydělávají muži při stejném vzdělání a srovnatelném věku více než ženy. V roce 1979 vydělávalo například 29 % mužů starších než čtyřicet roků, zaměstnaných na plnou pracovní dobu a vykazujících odborné vzdělání požadované u prodavačů, přes 3000 DM, zatímco u žen vydělávalo stejnou částku jen 9 % (srov. Quintessenzen 1984, *Frauen und Arbeitsmarkt*, s. 33n.).

finančním příspěvkem na chod domácnosti a na výchovu dětí“ (s. 21). Tomu odpovídá, že „roli muže v domácnosti většinou akceptují jen pro *ostatní* muže“ (s. 63). S jistým pokrytectvím a verbální pružností se tak trvá na staré dělbě odpovědností. Obhajovat vlastní „svobodu od domácích prací“ a uznávat přitom rovná práva ženy nepředstavuje pro muže žádný rozpor. Vyzbrojili se novými argumenty.

Ještě před deseti lety vysvětlovala většina mužů znevýhodnění žen v profesním životě nedostatečnou kvalifikací. A protože tyto argumenty se už vzhledem k expanzi vzdělání nedají obhájit, staví se dnes jiné obranné valy: *role matky*. „61 % mužů spatřuje v rodinném zatížení ženy důvod, který brání její kariéře v povolání... Na otázku, jakým způsobem si může rodina s dětmi (do deseti let) nejlépe rozdělit práci v povolání, v domácnosti a při výchově dětí, podporuje velká většina německých mužů model, podle něhož žena zůstává doma a muž pracuje v povolání (80 %)... To vše nepředstavuje ve vnímání mužů žádné skutečné znevýhodnění žen, nýbrž reálnou zákonitost... Převést ženskou otázku na otázku dětí je nejstabilnější baštou proti zrovnoprávnění ženy“ (s. 26n.). Je ironií dějin, že nepatrná, ale vzrůstající část mužů – otcové, kteří sami vychovávají své děti, a muži v domácnosti – současně podkopává i tuto ústupovou pozici.

Autorky popisují s dvojsmyslnou ironií rozpornost nového obrazu ženy v očích mužů. „Skřítek u domácího krbu‘ už není aktuální. Velký význam se přikládá autonomii ženy v oblasti rozhodování. Žádoucí je samostatná žena, která ví, co chce. Tato nová samostatnost je vlastní ženě, která samostatně a odpovědně řídí své záležitosti (i záležitosti ostatních členů rodiny) a přispívá tak k tomu, že muž se zbavuje části svého břemene... Tento druh emancipace má pro muže dokonce mnoho pozitivních stránek. Problémy s emancipací nastávají pro muže v tom případě, když jim hrozí, že ‚samostatnost‘ ženy se obrátí i proti nim, když jsou na ně kladeny požadavky a prosazovány jim odporující zájmy“ (s. 22n.).

Celý obraz doplňují první výzkumy oné mizící menšiny mužů, kteří se rozhodli ke změně rolí a stali se *novými otci* a *muži v domácnosti* (srv. A. Hoff, J. Scholz, 1985). Podle jejich vlastních

údajů jde o rozhodnutí, které je jen s výhradami dobrovolné. „Podřídili se přání nebo požadavku *partnerky*, která chtěla dál vykonávat svoje povolání. V ojedinělých případech to už bylo podmínkou těhotenství“ (s. 5). Je příznačné, že stará mužská ideologie, která mluvila o svobodném prostoru ponechávaném domácí prací, už není sdílána muži, kteří tato slova proměnili v činy. „Dominantní zkušeností mužů v domácnosti je izolovanost a pocit nenaplněnosti domácí prací, která je pocítována jako monotónní rutina“ (s. 17). *Muži* v domácnosti trpí syndromem *žen* v domácnosti: neviditelnost jejich práce, nedostatek uznání, nedostatek sebevědomí. Jeden z nich říká: „...nejhorší, nejnepříjemnější je uklízení, to je skutečně něco odporného... Opravdu se to pozná teprve tehdy, když se to dělá každý den, když se dejme tomu v pátek někde uklidí a za týden je ve stejnou dobu na stejném místě stejná špína. A to je skutečně na téhle práci skoro ponižující, ne-li přinejmenším nervově ubíjející... Dalo by se skoro říci, že je to takový boj proti větrným mlýnům“ (s. 17n.). Tváří v tvář této zkušenosti revidují dokonce i muži, kteří vědomě vyměnili „odcizující práci v povolání“ za práci v domácnosti, svoji představu o povolání, poznávají význam výdělečné práce pro vlastní sebestvzení a pro uznání ze strany druhých a pokoušejí se alespoň o zaměstnání se zkrácenou pracovní dobou (s. 8, 43). Jak málo je tento druh výměny rolí dosud sociálně akceptován, vyplývá z toho, že tito muži jsou svým okolím chváleni, zatímco stinné stránky dopadají na jejich manželky. Ty musí čelit výtkám, že jsou „špatnými matkami“ (s. 16).

Souhrnně můžeme říci: za fasádou ideálního obrazu partnerství pěstovaného oběma stranami se kupí *rozpory*. Podle toho, kam pohlédneme, je možné rozpoznat pokrok i porážky. Vezměme nejprve ženy. V centrálních životních sférách mladých žen se ve srovnání s generací jejich matek nepochybně otevřely *nové svobodné prostory* – v oblastech práva, vzdělání a sexuality, ale také v profesním postavení (srov. souhrnně E. Beck-Gernsheim, 1983). Pohled na současnou situaci a na obrysy budoucího vývoje ale ukazuje, že tyto svobodné prostory jsou *společensky nezabezpečeny*. Vývojové tendence výdělečné práce a stavovská uzavřenost mužského světa v politice, ekonomice atd. vedou k odú-

vodněnému předpokladu, že veškeré dosavadní střety byly ještě něčím harmonickým a že fáze konfliktů je teprve před námi.

Výchozí situace i perspektivy jsou přitom v řadě ohledů ambivalentní. Při generačním srovnání na tom ženy obecně nejsou špatně (mají dnes lepší vzdělání, a proto v zásadě také lepší perspektivy v povolání). Současně je ale v oblasti povolání předstihli jejich vlastní manželé, přibližně stejně vzdělaní, a na ženách přitom v nezmenšené míře spočívá verdikt „doživotní domácí práce“. Proti zájmu žen na tom, aby se samostatně ekonomicky zajistily a zapojily do individualizující profesní aktivity, stojí ale stejně jako dříve jejich zájem na partnerství a *mateřství*, a to také a právě u oněch žen, které vědí, co to znamená z hlediska jejich perspektiv v povolání a jejich ekonomické závislosti na manželovi. Tato rozpolcenost mezi „vlastním životem“ a „existencí pro druhé“, která je nově vnímána, ukazuje *ambivalentnost procesu ženské individualizace*. „Duch rovnosti“ se už ovšem nedá znovu uzavřít do láhve. Otevřít ženám vzděláním oči a sázet na to, že neprohlédnou a pro veškerou budoucnost přijmou průhledné mužské „zdůvodňování“ stavovského, genderově podmíněného řádu v rodině, povolání a politice, bylo – z mužského hlediska – mimořádně krátkozrakou a naivní strategií.

I na straně mužů se v uplynulých deseti letech dalo leccos do pohybu. Staré klišé o „tvrdém muži“ už neplatí. I muži chtějí většinou ukázat své city a slabosti. Nepovažují už za trapné, když muž pláče (S. Metz-Göckel, U. Müller, 1985, s. 139). Získávají pomalu nový poměr k sexualitě. Ta pro ně „už není izolovaným pudem, nýbrž samozřejmou složkou jejich osobnosti. Berou ohled na partnerku“ (s. 139). Muži jsou nicméně v jiné situaci. Slovo „zrovnoprávnění“ pro ně má jiný smysl. Neznačí pro ně – tak jako pro ženy – *více vzdělání, lepší perspektivy v povolání, méně práce v domácnosti, nýbrž jako logický důsledek více konkurence, zřeknutí se kariéry, více práce v domácnosti*. Většina mužů se ještě oddává iluzi, že je možné vše spojit. Domnívají se, že lze bez obtíží sloučit zrovnoprávnění ženy a muže a zachování staré dělby práce (obzvláště ve vlastním případě). Podle osvědčeného pravidla, že tam, kde hrozí rovnost, musí pomoci příroda, zastírají sami před sebou rozpory mezi vlastními slovy

a činy a uchylují se k biologickému zdůvodnění vládnoucích nerovností. Z faktu, že žena je schopna rodit děti, vyvozují, že jí přísluší odpovědnost za děti, domácnost a rodinu a že se tedy musí zříci povolání nebo v něm zaujímat podřízené postavení.

Právě muže přitom propukající konflikty zasahují obzvláště citlivě. Podle tradičního mužského stereotypu dělby genderových rolí závisí „úspěch“ muže v podstatné míře na ekonomické úspěšnosti a na úspěchu v povolání. Teprve stabilní příjem umožňuje dostat mužskému ideálu „dobrého živitele“ a „starostlivého manžela a otce rodiny“. V tomto smyslu je i přiměřené a trvalé uspokojování sexuálních potřeb vázáno na ekonomicky měřitelný úspěch. Obráceně to také znamená, že má-li muž dosáhnout těchto cílů a splnit tato očekávání, musí v práci vynaložit „své nejlepší síly“, musí interiorizovat tlaky kariéry, musí se vnitřně vydávat, sám sebe přímo „vykořisťovat“. Tato struktura „mužské pracovní schopnosti“ je na jedné straně předpokladem pro to, že v podnicích fungují disciplinární strategie založené na odměně a trestu. Ten, kdo musí živit manželku a dvě děti, udělá, co se mu řekne. Na druhé straně zůstává vydávání mužské pracovní síly odkázáno na „harmonický domov“, který reprezentuje žena. Muži, ztělesňující „lidství spjaté s povoláním“, se tak stávají ve zvláštní míře *emocionálně nesamostatnými*. Sami se zapojují do dělby práce, při níž delegují na ženu podstatné stránky svého já a svých schopností v jednání se sebou samým. Souběžně roste tlak na harmonizaci všech záležitostí spojených s genderovými vztahy. U mužů se vyvíjí pozoruhodná schopnost nebrat na vědomí rysující se konflikty. Tím zranitelnějšími se pak stávají, když postupně po částech nebo definitivně ztratí možnost emocionální výměny vepsané do jejich chápání partnerského vztahu. Když pak vztah k ženě není harmonický, nýbrž konfliktní, jsou dvojnásobně postiženi: ke ztrátě přistupuje bezmocnost a nepochopení.

Témata a konflikty spojené se vztahem mezi muži a ženami nejsou jen tím, čím se zdají být, totiž tématy a konflikty existujícími mezi muži a ženami. V jejich rámci se také rozpadá sociální struktura v privátní sféře. To, co se jeví jako „konflikt ve vzájemných vztazích“, má svoji obecnou stránku v rovině sociální teorie, která zde bude osvětlena v rámci tří tezí:

(1) Připsání rolí v závislosti na genderových charakteristikách je základem industriální společnosti, a ne jakýmsi tradičním reliktem, kterého by se šlo snadno vzdát. Bez oddělení mužské a ženské role by neexistovala tradiční nukleární rodina. A bez nukleární rodiny by neexistovala industriální společnost se svou schematicou práce a života. Život měšťanské industriální společnosti se zakládá na neúplném, přesněji řečeno *polovičatém* podřízení lidské pracovní schopnosti trhu. Plná industrializace, plné podřízení trhu a tradiční formy a role rodiny se vylučují. Na jedné straně je tomu tak, že výdělečná práce předpokládá práci v domácnosti a tržně zprostředkovaná produkce zase formy a připsané role nukleární rodiny. Industriální společnost je v tomto ohledu odkázána na nerovné postavení mužů a žen. Na druhé straně je tato nerovnost v rozporu s principy moderny a v kontinuitě modernizačního procesu se stává problematickou a konfliktní. Tím jsou však v procesu *skutečného* zrovnoprávnění mužů a žen zpochybňovány základy rodiny (manželství, sexualita, rodičovství atd.). To znamená, že ve fázi modernizace následující po druhé světové válce probíhá současně proces prosazování a rozkladu industriální tržní společnosti. Univerzalismus trhu nerespektuje ani vlastní tabuizované zóny, které sám zavedl, a osvobozuje částečně ženy od jejich industriálně vyprodukovaného „stavovského osudu“, od připsané práce v domácnosti a materiální závislosti na manželovi. Takový vývoj otrásá formami biografického sladění produkce a reprodukce i dělbou práce a existujícími normami uvnitř rodiny, zviditelňuje mezery v sociálním zabezpečení žen atd. V konfliktech, k nimž dnes dochází mezi muži a ženami, tak musí být řešeny personalizované rozpory

industriální společnosti, která univerzální modernizací a individualizací ruší současně moderní a stavovské základy společného života mužů a žen.

- (2) Dynamika individualizace, která vyvázala lidi z třídních kultur, se nezastavuje ani před branami rodiny. Lidé jsou silou, kterou sami nechápu a jejímž nejvnitřnějším ztělesněním – ať na ně doléhá jakkoli podivně – nicméně sami jsou, vytržení z genderových rámců, z jejich stavovských atributů a daností, nebo až do hloubi duše otrěseni. Zákon, který před nimi vystává, zní: *já jsem já*, a tedy: *já jsem žena*. *Já jsem já*, a tedy: *já jsem muž*. Tato distance mezi *já a insinuoanou ženou*, mezi *já a insinuoaným mužem* představuje propast. Proces individualizace má přitom ve vztazích mezi muži a ženami zcela protichůdné důsledky. Na jedné straně jsou při hledání „vlastního života“ *osvobozováni* od tradičních forem a připsaných rolí. Na druhé straně jsou lidé při oslabených sociálních vztazích *puzeni* k životu ve dvou, k hledání partnerského štěstí. Potřeba sdíleného vnitřního života, jak je vyjádřena ideálem manželství a života ve dvou, není žádnou prvotní potřebou. *Roste* úměrně ke ztrátám, které individualizace přináší jako *rub svých možností*. Díky tomu vede přímá cesta z manželství a rodiny dříve nebo později opět do manželství a rodiny – a naopak. To, co stojí nad frustrací nebo touhou obou pohlaví, je vždy opět jen jejich frustrace nebo touha, jejich opozice, závislost, pospolitost, koexistence, izolovanost, otevřenost vůči druhému – anebo všechno dohromady.
- (3) Ve všech formách společného života žen a mužů (před manželstvím a v jeho rámci, vedle manželství a po něm) vystupují na povrch *konflikty století*. Ukazují tu vždy svoji privátní, osobní tvář. Rodina je však *jen místem, nikoli příčinou tohoto dění*. Jeviště je možné změnit. Kus, který se hraje, zůstává vždy stejný. Propojení obou pohlaví v mnohvrstevném světě práce, rodičovství, lásky, povolání, politiky, individuálního rozvoje a seberealizace – ať už s druhým nebo proti němu – se silně otrásá. Uvědomování si konfliktů je v manželských (i mimomanželských) vztazích iniciováno otevírajícími se *možnostmi volby* (může jít např. o divergentní profesní mobilitu manželů, o roz-

dělení domácích prací a péče o děti, o způsob kontracepce, o sexualitu atd.). Při rozhodování si všichni uvědomují rozdílné a protikladné důsledky a rizika pro muže a ženy, a tedy i *protikladné aspekty jejich situací*. Tak se např. při rozhodování o tom, kdo bude pečovat o děti, rozhoduje o profesní kariéře manželů, a tudíž i o jejich přítomné i budoucí ekonomické závislosti nebo nezávislosti a o všech důsledcích, které z toho pro ně vyplývají. Tyto možnosti rozhodování mají osobní a institucionální stránku. To znamená, že chybějící institucionální řešení (např. chybějící školky a neexistující flexibilizace pracovní doby, nedostatečné sociální zabezpečení) umocňují konflikty v privátních vztazích. A naopak, odpovídající institucionální opatření značně oslabují privátní „handrkování“ mezi muži a ženami. Proto je privátní a politické strategie a řešení třeba vidět v jejich souvislosti.

Tyto tři základní teze – „stavovský charakter“ industriální společnosti, tendence k individualizaci v ženském a mužském životním kontextu, konfliktní situace vnímané ve spojení s možnostmi a tlaky volby – budou nyní postupně rozpracovány a objasněny.

2. Industriální společnost jako moderní stavovská společnost

Zvláštnosti antagonismů mezi životními situacemi mužů a žen je možné teoreticky určit jejich konfrontací s třídními situacemi. Třídní protiklady se v devatenáctém století rozněcovaly zbídačecím velkým částí dělnictva. Řešily se veřejně. Antagonismy mezi muži a ženami spojené s detradicionalizací rodiny vyvstávají hlavně mezi dvojicemi a místem jejich řešení je kuchyně, postel a dětský pokoj. Jejich zvukovou kulisou a indiciemi jsou nekončící diskuse o vzájemném vztahu nebo němý manželský konflikt, útěk do samoty a ze samoty, ztráta bezpečné důvěry v druhého, jemuž partner náhle už nerozumí, bolestné chvíle rozvodu, idolizace dětí, boj o kousek vlastního života, který má být vydobyt na druhém a zároveň s ním sdílen, odhalování útisku v trivialitách každodenního života, útisku, jímž je jedinec sám. Je to

možné pojmenovat jakkoliv: „zákopová válka mezi muži a ženami“, „útěk do subjektivity“, „epocha narcismu“. Právě to je způsob, jakým se *sociální forma* – stavovská vnitřní struktura industriální společnosti – rozpadá v privátní momenty.

Třídní protiklady, které vznikají zároveň s industriálním systémem, jsou takřikajíc „imanentně moderní“, založené v industriálním způsobu produkce samém. Antagonismy mezi muži a ženami se nepodřizují *ani* schématu moderních třídních protikladů, *ani* nejsou pouhým tradičním reliktem. Jsou čímsi třetím. Jsou stejně jako protiklady mezi kapitálem a prací *produktem* a *základem* industriálního systému v tom smyslu, že výdělečná práce *předpokládá* práci v domácnosti a že sféry a formy produkce a rodiny se oddělily a *vytvořily* v devatenáctém století. Situace mužů a žen, které takto vznikají, se současně zakládají na tom, že jsou jakoby *připsány* narozením. V tomto smyslu jsou jakýmsi podivným hybridem majícím podobu „moderních stavů“. A díky nim se v moderně etabluje stavovská hierarchie *industriální společnosti*. Svoji zápalnou sílu a logiku konfliktu čerpají tyto situace z *rozporu* mezi modernou a antimodernou v industriální společnosti. Tomu odpovídá, že stavovské, genderově podmíněné připsané role a protiklady se neprojevují tak jako třídní protiklady v raně industriálním, nýbrž až v *pozdně* industriálním stadiu modernizace, tedy v okamžiku, kdy sociální třídy jsou již detradicionalizovány a moderna se už nezastavuje před branami a formami rodiny, manželství, rodičovství a práce v domácnosti.

V devatenáctém století se zároveň s prosazováním průmyslové společnosti utvářely formy nukleární rodiny, které jsou dnes opět detradicionalizovány. Práce v rodině a produkce jsou podřízeny protikladným organizačním principům (srov. M. Rerrich, 1986). Zatímco produkce se řídí pravidly a mocí *trhu*, u každodenních domácích prací je jaksí samozřejmě vyžadováno jejich *bezplatné* vykonávání. *Smluvní* povaha vztahů v oblasti produkce kontrastuje s kolektivní *pospolitostí* manželství a rodiny. Individuální konkurence a mobilita, vyžadovaná ve sféře produkce, naráží v rodině na opačný požadavek: obětovat se pro druhého, integrovat se do kolektivního, pospolitého projektu rodiny. V podobě rodinné reprodukce a na trhu závislé produkce jsou tedy v rámci industri-

ální společnosti sloučeny dvě epochy s protikladnými organizačními principy a hodnotovými systémy – moderna a moderní anti-moderna –, které se doplňují, podmiňují a navzájem si odporují.

Právě tak odpovídají těmto epochám i rozdíly v životních situacích, které jsou vytvářeny a připisovány oddělením rodiny a produkce. Neexistuje tedy jen systém nerovnosti, který má svůj základ v produkci a projevuje se rozdíly v odměňování, v rámci profese, ve vztahu k výrobním prostředkům atd. Existuje také systém nerovností, který prochází *napříč* tím vším a který na jedné straně zahrnuje různým epochám odpovídající rozdíly mezi „rodinnou situací“ s její relativní rovností a na druhé straně rozmanitost situací ve sféře produkce. Zde je práce zprostředkována pracovním trhem a vykonávána za peníze. Když ji lidé přijmou, získávají – bez ohledu na své zapojení do závislé práce – schopnost *sebeobživy*. Stávají se aktéry procesů mobility, s tím souvisejících projektů atd. Neplacená práce pro rodinu je připisována jako přirozené věno spojené s manželstvím. Její přijetí s sebou nese zásadní *nesamostatnost* a závislost. Ten, kdo ji převezme – a víme, kdo to je – hospodaří s penězi „z druhé ruky“ a zůstává odkázán na manželství jako na spojovací článek k vlastní obživě. Rozdělení těchto prací – a v tom spočívá feudální základ industriální společnosti – zůstává vyjmuté z rozhodování. Jsou připisovány podle původu a pohlaví. V zásadě je *osud člověka i v industriální společnosti přítomen už v kolébce*: celoživotní práce v domácnosti nebo existence formovaná trhem práce. Tyto „stavovské osudy mužů a žen“ jsou zmírňovány, rušeny, zostřovány a zastírány láskou, která je s nimi spojena. Láska je slepá. Protože láska se i při veškeré nouzi jeví také jako východisko z nouze, již sama vytváří, nerovnost, která je, být nesmí. Nerovnost ale je a vede k tomu, že láska se stává mdlou a chladnou.

Tím, co se jeví a co je kritizováno jako „teror intimity“, jsou tedy – z hlediska sociální teorie a historie – *rozpory základními rysy industriální společnosti rozštěpené moderny*, která nedělitelné principy moderny – individuální svobodu a rovnost bez ohledu na bariéry dané narozením – vždy už rozdělovala a jednomu pohlaví je od narození upírala a druhému připisovala. Industriální společnost *nikdy* nebyla a není možná jako společnost

jen industriální, nýbrž je vždy společností napůl industriální a napůl *stavovskou*, společností, jejíž stavovská stránka není žádným tradičním reliktem, nýbrž *produktem* a *fundamentem* industriální společnosti zabudovaným do institucionální schematiky práce a života.

Po druhé světové válce došlo v rámci modernizace spjaté se státem blahobytu k dvojímu procesu: na jedné straně pronikly i do kontextu ženského života požadavky normální biografie závislé na trhu. V zásadě nejde o nic nového, pouze o aplikaci principů vyspělých tržních společností bez ohledu na genderově dané bariéry. Na druhé straně se však tímto způsobem vytvářejí úplně nové situace uvnitř rodiny a zcela obecně mezi muži a ženami, přičemž jsou dokonce likvidovány stavovské základy života industriální společnosti. Prosazení industriální tržní společnosti překonávající její rozštěpení v závislosti na pohlaví je vždy již doprovázeno *rozkladem* její rodinné morálky, genderově determinovaných osudů, tabu týkajících se manželství, rodičovství a sexuality, a dokonce i opětovným sjednocením domácí a výdělečné práce.

Struktura stavovské hierarchie industriální společnosti sestává z mnoha prvků: patří mezi ně dělba sfér práce mezi rodinu a produkci a jejich protikladná organizace, připisovnost odpovídajících životních situací narozením, zastírání celkového stavu přísliby něžnosti a překonávání osamělosti láskou, manželstvím a rodičovstvím. Retrospektivně vzato musela být tato struktura vybudována a prosazena i proti projevům odporu. Na modernizaci se tedy dosud pohlíželo příliš jednostranně. Modernizace má dvojí tvář. V devatenáctém století byl souběžně se vznikem industriální společnosti ustaven *moderní* genderově podmíněný stavovský řád. V tomto smyslu je modernizace v devatenáctém století doprovázena *antimodernizací*. Dobové rozdíly a protiklady mezi produkcí a rodinou jsou etablovány, ospravedlňovány a prohlášovány za věčné. Aliance mužsky inspirované filosofie, náboženství a vědy vše spojuje – když už, tak už – s „přirozeností“ ženy a „přirozeností“ muže.

Modernizace tedy nejen rozkládá feudální vztahy agrární společnosti, ale vytváří také nové feudální vztahy, které dnes opět začíná rozkládat. Tentýž jev – proces modernizace – má v rozdí-

ných rámcových podmínkách devatenáctého a konce dvacátého století *opačné* důsledky: tehdy *oddělení* domácí práce a výdělečné činnosti, dnes zápas o nové formy *opětovného sjednocení*; tehdy *materiální závislost žen na manželovi*, dnes jejich energické pronikání na trh práce; tehdy *prosazování* stereotypních ženských a mužských rolí, dnes *osvobozování* lidí od stavovských genderově podmíněných daností.

To jsou známky svědčící o tom, že moderna dnes zasahuje do antimoderny, kterou instalovala do industriální společnosti. Rozpadají se vztahy mezi muži a ženami, které jsou pevně spojeny s oddělením produkce a reprodukce a udržovány kompaktní tradicí nukleární rodiny se vším, co v sobě obsahuje z koncentrovaného pospolitého života, připsaných rolí a emocionality. Všechno je pojednou nejisté: forma společného života i to, kdo, kde a jak pracuje, názory na sexualitu a lásku a jejich spojení s manželstvím a rodinou. Instituce rodičovství se rozpadá v konflikt mezi mateřstvím a otcovstvím a děti s oněmi jim vlastními intenzivními vazbami, které se dnes stávají něčím anachronickým, jsou posledními partnery, kteří neodcházejí. Začíná se všeobecně usilovat o „formy opětovného sjednocení“ práce a života, domácí a výdělečné práce atd. a experimentovat s nimi. Jedním slovem, privátní se stává politickým, a to pak vyzařuje do všech oblastí.

To však jen naznačuje směr vývoje. To, oč jde v těchto úvahách, spočívá v následujícím konstatování: problémové situace plně *realizované* tržní společnosti nemohou být zvládnuty ve společenských životních formách a institucionálních strukturách *polovičaté* tržní společnosti. Tam, kde muži a ženy musí a chtějí vést ekonomicky samostatnou existenci, nemůže se to dít *ani* v rámci tradičně připsaných rolí vlastních nukleární rodině, *ani* v institucionálních strukturách práce v povolání, sociálního práva, urbanistického plánování, školství atd., které přímo *předpokládají* tradiční podobu nukleární rodiny s jejími genderově podmíněnými stavovskými základy.

„Konflikty století“, které se ventilují připisováním osobní viny a projevy zklamání ve vztazích mezi muži a ženami, mají svůj základ i v tom, že pokusy o osvobození od genderových stereotypů se stále ještě podnikají (téměř) *jen* privátní konfrontací mužů

a žen v rámcových podmínkách nukleární rodiny, přičemž zůstává zachován *konstantní* charakter institucionálních struktur. To se rovná pokusu uskutečnit změnu společnosti při současném zachování forem sociální struktury v rodině. Co pak zbývá, je *jen výměna nerovnosti*. Osvobození žen od domácí práce a od materiální závislosti na manželovi má být vynuceno regresí mužů k této „moderní feudální existenci“, která je právě tím, co ženy samy odmítají. To se – historicky – rovná pokusu učinit šlechtu nevolníky sedláků. Muži však uposlechnou tohoto volání „zpátky ke kamnům!“ právě tak málo jako ženy (a ty by to měly skutečně vědět nejlépe!). To je však pouze jeden aspekt. Ústřední význam má nahlédnutí, že *zrovnoprávnění mužů a žen nelze dosáhnout v rámci institucionálních struktur, které předpokládají nerovné postavení mužů a žen*. Nové, „kulaté“ lidi nemůžeme napěchovat do starých „hranatých“ příhrádek imperativů trhu práce, systému zaměstnání, urbanistických projektů, systému sociálního zabezpečení atd. Jestliže se o to někdo pokouší, nelze se divit, že privátní vztah mezi muži a ženami se stává dějištěm konfliktů, které mohou být jen neadekvátně řešeny tahanicemi kolem „výměny rolí“ nebo „smíšených rolí „mužů a žen.

3. Osvobození od mužských a ženských rolí?

Načrtnutá perspektiva podivně kontrastuje s daty, která byla dříve uvedena. Ta nakonec výmluvně dokumentují trend, který je protichůdný *obnovení* genderově podmíněné stavovské hierarchie. V jakém smyslu se vůbec může mluvit o „osvobození“? Jsou ženy ve stejné míře jako muži osvobozovány od stereotypních daností svého „genderově podmíněného osudu“? Jaké okolnosti to umožňují a jaké tomu brání?

V uplynulých desetiletích – jak dokládají výše shrnutá data – byly ženy významnými zvraty v jisté míře osvobozeny od tradičních rolí připsaných jejich ženskosti. Ústřední význam přitom má pět momentů, které navzájem vůbec nejsou v kauzálním vztahu: *Za prvé, prodloužení očekávané délky života* změnilo biografickou strukturu, sled životních fází. Jak ukazuje zejména Ar-

thur E. Imhof ve své sociálně historické studii, vedl tento trend k „*demografickému osvobození žen*“. Zatímco – schematicky řečeno – v dřívějších desetiletích postačovala délka ženského života právě jen k tomu, aby žena přivedla na svět a vychovávala společensky „žádoucí“ počet přežívajících dětí, dnes tyto „mateřské povinnosti“ končí kolem pětácti letého roku života. „Život pro děti“ se stal *přechodným* úsekem života žen. Po něm následují v průměru *tři desetiletí* „prázdného hnízda“ – tři desetiletí bez tradičního ohniska ženského života. „Jen ve Spolkové republice Německo žije přes pět milionů žen v „nejlepší věku“ v po-rodčovském soužití... a často... bez nějaké konkrétní smysluplné činnosti“ (Imhof, 1981, s. 181).

Za druhé, modernizační procesy – zejména v období po druhé světové válce – *restrukturovaly i práci v domácnosti*. Na jedné straně není *sociální izolace* práce v domácnosti strukturálním znakem, který jí je jako takové inherentní, nýbrž výsledkem historického vývoje, to znamená detradicionalizace životních světů. Nukleární rodina vyznačuje v průběhu individualizačních procesů ostřeji své hranice, čímž se vytváří „inzulární existence“, která se osamostatňuje vůči zbývajícím vazbám (třídní kultury, sousedské vztahy, sítě známostí). Teprve tak se existence ženy v domácnosti stává izolovanou pracovní existencí *par excellence*. Na druhé straně zasahují do práce v domácnosti *technické racionalizační procesy*. Rozmanité aparáty, stroje a konzumní nabídky usnadňují a zároveň vyprázdňují práci v rodině. Stává se neviditelnou a nikdy nekončící „zbytkovou prací“ někde mezi industriální produkcí, placenými službami a technicky zdokonaleným vnitřním vybavením privátních domácností. Oba momenty – izolovanost a racionalizace – vedou společně „k dequalifikaci práce v domácnosti“ (Claus Offe), která ženy toužící po „naplněném životě“ odkazuje na práci v povolání, mimo domov.

Za třetí, jestliže je pravda, že mateřství je stále tím, co nejsilněji připoutává ženy k tradiční ženské roli, pak nelze vůbec podceňovat význam, jaký mají pro vymanění žen z tradičních modelů *prostředky bránící a regulující početí a právní možnosti přerušování těhotenství*. Děti, a tedy i mateřství (se všemi svými

důsledky), už nejsou „přirozeným osudem“, nýbrž – zásadně – dětmi *chtěnými* a *chtěným* mateřstvím. Data ovšem také ukazují, že mateřství *bez* ekonomické závislosti na manželovi a *bez* odpovědnosti za péči o děti zůstává pro mnoho žen stále *utopií*. Ženy z mladé generace nicméně mohou – na rozdíl od svých matek – (spolu)rozhodovat o tom, zda, kdy a kolik budou mít děti. Ženská sexualita je současně osvobozena od „údělu mateřství“ a může být sebevědomě odhalována a rozvíjena i *proti* normám zformulovaným muži.

Za čtvrté, zvyšující se počet rozvodů poukazuje na *vratkost materiálního zabezpečení manželství a rodinou*. Ženy často dělí jen „manžel“ od chudoby. Skoro 70 % všech matek, které samy vychovávají své děti, musí vystačit s méně než 1 200 markami měsíčně. Právě tyto matky a důchodkyně jsou nejčastějšími klientkami sociální výpomoci. V tomto smyslu jsou ženy „osvobozeny“, tj. *zbaveny* celoživotní záruky, že je muž ekonomicky zajistí. Statisticky doložený nápor žen na trh práce (který zřejmě zpochybní veškeré prognózy o zvládnutí nezaměstnanosti v devadesátých letech) ovšem také ukazuje, že mnoho žen vzalo toto historické poučení na vědomí a vyvozuje z něho odpovídající důsledky.

Za páté, ve stejném směru působí i vyrovnání šancí na vzdělání, které je zároveň výrazem silné *profesní* motivace mladých žen (viz výše).

To vše dohromady – demografické osvobození, dequalifikace práce v domácnosti, ochrana před početím, rozvod, participace na vzdělání a profesní aktivitě – vyjadřuje *stupeň osvobození žen z mantinelů jejich moderního ženského stavovského osudu, osvobození, které už nelze revidovat*. Spirála individualizace – trh práce, vzdělání, mobilita, plánování kariéry – tak nyní zasahuje vše v rodině s dvojnásobnou nebo trojnásobnou silou. Rodina se stává místem, kde se trvale žongluje s četnými divergentními ambicemi ve vztahu k profesním aktivitám a jejich požadavkům na mobilitu, k tlakům na vzdělání a v cestě stojícím závazkům vůči dětem, k monotónní domácí práci.

Proti těmto okolnostem vedoucím k individualizaci však stojí jiné, které připoutávají ženy zpět k tradičním připsaným rolím.

Skutečně plně *realizovaná* industriální společnost trhu práce, která by *všem* ženám a mužům *umožnila* samostatné existenční zajištění, by rychle zmnohonásobila už beztak skandální počty nezaměstnaných. To znamená, že v podmínkách masové nezaměstnanosti a vytlačování z trhu práce jsou ženy sice osvobozeny *od* svého zabezpečení manželstvím, nemají však svobodnou možnost *k* tomu, aby se samostatně zajistily výdělečnou prací. To ovšem také znamená, že jsou stejně jako dříve z velké části *odkázány* na ekonomické zabezpečení ze strany manželů, které však už *neexistuje*. Toto přechodné stadium mezi „svobodou *od*“ ale nikoli „svobodou *ke*“ skutečnému chování námezdního pracovníka je dodatečně posilováno zpětnou vazbou na *mateřství*. V míře, v níž ženy rodí a kojí děti, cítí se za ně odpovědné a vidí v nich důležitou součást vlastního života, zůstávají pro ně děti chtěnými „překážkami“ v profesním konkurenčním boji a svádějí je k vědomému rozhodnutí *proti* ekonomické nezávislosti a kariéře.

Ženy tak v průběhu života kolísají sem a tam mezi rozpornými póly emancipace a opětovného připoutání ke starým připsaným rolím. Odráží se to i v jejich vědomí a chování. Před prací v domácnosti prchají do povolání a naopak a v různých úsecích své biografie se pokoušejí protichůdnými rozhodnutími „nějak“ skloubit divergentní podmínky vlastního života. Rozpory okolního světa zesilují jejich vlastní rozpory: musí strpět, že se jich soudce při rozvodovém řízení táže, proč nedbaly na to, aby se zabezpečily prací v povolání. V oblasti rodinné politiky musí zase strpět otázku, proč řádně neplní svoje mateřské povinnosti. Svými profesními ambicemi ztěžují manželovi jeho beztak už těžký život v povolání. Rozvodové právo a realita rozvodu, chybějící formy sociálního zabezpečení, zavřené dvěře na trhu práce a ono hlavní břemeno, jímž je práce pro rodinu, charakterizují některé *rozpory*, které proces individualizace vnesl do ženského života.

Situace *mužů* je zcela odlišná. Zatímco ženy musí *také* s ohledem na ekonomické zabezpečení vlastní existence opustit staré připsané role „životu pro druhé“ a hledat si novou sociální identitu, spadá u mužů *samostatné* ekonomické zabezpečení vlastní existence *vjedno* se *starou* rolovou identitou. V mužském

rolovém stereotypu „člověka činného v povolání“ se spojuje ekonomická individualizace s tradičním mužským rolovým chováním. Zabezpečení někým jiným, manželským partnerem (manželkou) je pro muže historicky neznámou věcí a „svoboda *k*“ výdělečné práci při současné existenci v rámci rodiny je pro ně něčím samozřejmým. Neviditelná práce, která k tomu patří, připadá tradičně manželce. Otcovské radosti a povinnosti mohly vždy mužům *v odměřených dávkách* působit ve volném čase potěšení. Otcovství nikdy nebylo skutečnou překážkou pro výkon povolání, naopak k němu nutilo. Jinými slovy, veškeré komponenty, které *vymaňují* ženy z jejich tradiční ženské role, na straně mužů *odpadají*. Otcovství a povolání, ekonomická samostatnost a rodinný život nepředstavují v mužském životním kontextu žádné rozpory, které by bylo třeba vybojovat a sladit *proti* podmínkám existujícím v rodině a společnosti; jejich slučitelnost je naopak vepsána a zajištěna v tradiční mužské roli. To ovšem znamená, že individualizace (ve smyslu tržně zprostředkované existence) *posiluje* mužské rolové chování.

Jestliže se i muži obracejí proti požadavkům své genderové role, má to jiné důvody. I svázanost mužské role s povoláním v sobě obsahuje rozpory; patří mezi ně např. obětování se v povolání pro něco, čeho pak nelze využít pro nedostatek volného času i odpovídajících potřeb a schopností; agresivní chování kvůli nicotnostem; vydávání energie na cíle v rámci povolání a podniku, s nimiž se jednotlivec nemůže, ale musí identifikovat; „lhostejnost“, k níž to vede, která ale opravdovou lhostejností nikdy není. Základní impulsy k osvobození od mužské role nejsou nicméně imanentní, nýbrž jsou *indukovány zvnějšku* (změnami v situaci žen), a to ve dvojitým smyslu: na jedné straně jsou muži díky větší participaci žen na výdělečné práci zbaveni jha své role *jediných* živitelů rodiny. Uvolňuje se tím tlak, který je nutí podřizovat se v povolání *kvůli* manželce a dětem cizí vůli a cílům. Díky tomu se mohou jinak angažovat v povolání a v rodině. Na druhé straně se „rodinná harmonie“ stává křehkou věcí. Ona stránka mužské existence, která je určována ženou, se vychyluje z rovnováhy. Současně si muži začínají uvědomovat svoji nesamostatnost ve věcech každodenního života i svoji emocionální závis-

lost. V obou oblastech se skrývají významné impulsy k uvolnění identifikace s modely mužské role a k vyzkoušení nových forem života.

Existující konflikty vedou k tomu, že protiklady mezi muži a ženami nabývají ostřejší podoby. Ústřední význam mají dvě „katalyzující“ témata: *děti* a *ekonomické zabezpečení*. V obou případech jde o problémy, které mohou být v manželství udržovány v latentním stavu, které ale otevřeně vystoupí v případě rozvodu. Při přechodu od tradičního modelu manželství k modelu, kdy vydělávají oba členové manželského páru, se příznačným způsobem mění rozdělení břemen a šancí. V případě materiální závislosti na manželovi zůstává žena po rozvodu – schematicky řečeno – s dětmi a bez příjmu, muž naproti tomu s příjmem a bez dětí. V druhém případě se situace na první pohled mění jen málo. Žena disponuje vlastním příjmem a má (v souladu s platnou právní praxí) děti. V jednom závažném ohledu se tu však nerovnost převrací. V míře, v níž je odbourávána ekonomická nerovnost mužů a žen – ať už zásluhou práce žen v povolání, zaopatřovacích ustanovení rozvodového práva nebo starobního zabezpečení –, stává se zřejmým zčásti přirozené a zčásti právní *znevýhodnění otce*. Žena, bytost stále méně známá, má dítě, které nosila ve svém lůně a které jí nesporně patří, biologicky i právně *ve svém vlastnictví*. Vlastnické vztahy mezi semenem a vajíčkem se diferencují. Otec v dítěti zůstává vždy odkázán na matku a na její libovůli. To platí právě tak i pro veškeré otázky spojené s přerušением těhotenství. V míře, v níž se ženy i muži vzdalují svým tradičním rolím, hrozí nebezpečí, že kyvadlo se přechýlí na druhou stranu. Muži, kteří se vymaňují z „údelu“ povolání a obracejí se k svým dětem, nalézají hnízdo prázdné. Skutečnost, že se množí případy, kdy otcové (zejména ve Spojených státech) *unesou* děti, které jim byly po rozvodu odňaty, mluví jasnou řečí.

Proces individualizace, který navzájem odděluje situace mužů a žen, je na druhé straně nicméně nutí k bytí ve dvou. *Současně s oslabováním tradic rostou přísliby, které skýtá partnerství*. Všechno, co se ztrácí, hledá se náhle v druhém. Nejprve se ztratil Bůh (nebo jsme ho sami zapudili). Slovo „víra“, které kdysi znamenalo vnitřní zkušenost, má dnes lehce profánní nádech ně-

čeho, co stojí „proti našemu lepšímu vědomí“. Zároveň s Bohem mizí možnost uchýlit se ke knězi a tak roste vina, jíž se už nelze zbavit a která se při smazávání rozdílu mezi správným a nesprávným nestává při bdělém tázání menší, nýbrž neurčitější a neurčitelnější. Třídy, které uměly alespoň interpretovat utrpení, jež se v nich navršilo, opustily půdu života a vytratily se do řečí a čísel. Sousedské vztahy, založené na kontaktu a společných vzpomínkách, se vlivem mobility rozplynuly. Je stále možné uzavírat známosti, ty ale krouží kolem vlastního centra. Je také možné vstoupit do různých spolků. Paleta kontaktů je spíše rozsáhlejší, širší a pestřejší. Vzhledem k svému množství jsou ale kontakty také pomíjivější a snadněji srůstají s vnější fasádou. Při schematicky projevovaném zájmu o druhého se zároveň ihned odmítá požadovat cokoli více. I intimní vztahy se tak mohou stát pomíjivějšími, téměř jako potřesení rukou. To vše může sice udržovat v pohybu a otevírat nové „možnosti“, ale rozmanitost vztahů nemůže přesto nahradit sílu stabilního prvotního vztahu, která formuje identitu. Jak ukazují výzkumy, je nutné *obojí*: rozmanitost vztahů a trvalá intimita. Šťastně provdané ženy v domácnosti trpí nedostatkem kontaktů a sociální izolací. Rozvedení muži, kteří se sdružují ve skupiny, aby si mohli promluvit o svých problémech, nedokážou ani při zapojení do sociálních sítí překonat doléhající osamělost.

V idealizacích moderní představy o lásce se znovu odráží cesta moderny. Protějškem ztrát, jež za sebou moderna zanechává, je nadměrné očekávání. Jestliže ani Bůh, ani kněz, ani třída, ani soused, pak alespoň Ty. A velikost tohoto Ty je převrácením prázdnoty vládnoucí všude kolem.

To také znamená, že manželství a rodinu nedrží pohromadě ani tak materiální základ a láska, jako spíše strach před osamělostí. To, co hrozí a vzbuzuje obavy *za hranicemi* manželství a rodiny – osamělost –, je možná při všech krizích a konfliktech nejstabilnějším základem manželství.

To vše je především výrazem zásadní relativizace kontroverzí kolem rodiny. Měšťanskou nukleární rodinu, jejíž forma představovala ve vysoce industrializovaných západních zemích normu společného života mužů a žen, lidé svatořečili nebo zatracovali.

Viděli, jak ji stíhá jedna krize za druhou nebo jak znovu povstává z popela krize, která jí byla připisována. To vše je poznamenáno pečeti *falešné alternativy*. Ten, kdo zatěžuje rodinu veškerým zlem nebo veškerým dobrem, nedohlží dost daleko. Rodina je jen povrchem, na němž se *stávají viditelnými* historické konfliktní situace mužů a žen. Obě pohlaví se neustále stětávají – ať už v rodině nebo mimo ni – a zároveň dochází ke konfrontaci rozporů, které se mezi nimi nahromadily.

V jakém smyslu je pak ale možné mluvit o *osvobození ve vztahu k rodině*? Když do lůna rodiny proniká dynamika individualizace, začínají se formy společného života *obecně* měnit. Uvolňuje se vazba mezi rodinou a individuální biografií. Celoživotní jednotná rodina, která v sobě zahrnuje rodičovské biografie mužů a žen odvíjející se plně v jejím rámci, se stává mezním případem, zatímco pravidlem je kolísání mezi různými dočasnými rodinami či *ne-rodinnými* formami společného života, příznačné pro určité životní fáze. Rodinná vazba biografie se oslabuje změnami, k nimž dochází na časové ose mezi jednotlivými životními úseky, a *tak se rozkládá*. V pozadí rodinných vztahů, které se stávají něčím, co lze vyměnit, se uvnitř i vně rodiny rýsuje svěbytnost mužských a ženských *individuálních biografii*. Každý(á) prožívá v závislosti na dané životní fázi několik rodinných životů a také nerodinné formy života, a právě *proto* žije stále víc vlastním životem. Teprve v *podélném průřezu* biografie – nikoli v daném okamžiku nebo v rodinných statistikách – se ukazuje individualizace rodiny, tj. převrácení priorit, pokud jde o rodinu a individuální biografii (uvnitř i vně rodiny). Stupeň osvobození od rodiny vyplývá empiricky z *biografické syntézy* dat o rozvodech a nových sňatcích, o formách společného života před manželstvím, mezi manželstvím a mimo manželství, která – vzata sama o sobě a se zřetelem ke všemu, co mluví pro a proti rodině – zůstávají rozporná. Stále větší počet lidí se v případě, že je postaven před obě krajnosti – rodina nebo nerodina –, začíná „rozhodovat“ pro třetí cestu: pro rozpornou, *pluralistickou celkovou biografii přechodného typu*. Tento biografický pluralismus životních forem, tj. přecházení od rodiny k rodině, promíšené a přerušované jinými formami společného nebo osamělého života, se

stává (paradoxní) „normou“ společného života a konfliktů mužů a žen v podmínkách individualizace.

Se zřetelem k celku života vstoupila tedy většina lidí do *fáze testování forem společného života*, která jim byla v bolestech a úzkostech *historicky přisouzena* a jejíž konec ani výsledek nelze dnes ještě vůbec předvídat. Ani všechny „omyly“, které protrpěli, nedokážou lidem odradit od nových „pokusů“.

4. Uvědomování si nerovnosti: možnosti a tlaky volby

Rozdíly a protiklady v postavení mužů a žen neexistují teprve od včerejšího dne. A přesto byly až do šedesátých let převážnou většinou žen přijímány jako něco „samozřejmého“. Během posledních dvou desetiletí na sebe ale soustřeďují stále větší pozornost a existují i politické snahy, jejichž cílem je dosáhnout rovného postavení žen. Prvními úspěchy se vědomí o nerovnostech *zostřejuje*. *Faktické* nerovnosti, jejich okolnosti a příčiny je tedy třeba odlišit od *vědomí o nich*. Antagonismy mezi muži a ženami mají dvě stránky, které se mohou zcela nezávisle měnit: objektivnost situací a způsob, jakým jsou delegitimizovány a brány na vědomí. Ten, kdo porovná dlouhou dobu, během níž byly nerovnosti akceptovány, s krátkým obdobím jejich problematizace, a kdo zároveň vidí, že teprve jejich odstraňování na ně řádně obrátilo pozornost, nebude podceňovat nezávislý význam skutečnosti, že si je lidé uvědomují. Budeme se nyní tázat na podmínky tohoto aktu uvědomění si nerovností.

Zároveň s pokračující modernizací roste ve všech sférách společenského jednání počet rozhodnutí a tlaků na rozhodnutí. S mírnou nadsázkou je možné říci: „*anything goes*“. Kdo a kdy umývá nádobí, kdo převinuje plačící dítě, kdo obstarává nákup a luxuje, je stejně nejasné jako to, kdo vydělává na chléb, kdo rozhoduje o mobilitě a proč se nočních radostí smí užívat vždy jen s každodenním, na radnici k tomu ustanoveným a řádně sezdaným protějškem. Manželství je možné oddělit od sexuality a sexualitu opět od rodičovství, rodičovství se dá znásobit rozvodem

a to vše lze vydělit společným nebo odděleným životem a umocnit několika možnými bydlišti a vždy existující možností revidovat svá rozhodnutí. Po této početní operaci zůstane na pravé straně rovnítko poměrně velké a stále kolísající číslo, které poskytuje určitou představu o rozmanitosti přímých nebo několika násobně komplikovaných stínových existencí, které se dnes stále častěji skrývají za stále stejnými a tak počestnými slůvky manželství a rodina.

Ve všech rozměrech biografie se otevírají *možnosti* a *tlaky* volby. Projekty a dohody, které jsou v této souvislosti nutné, je zásadně možné revidovat a vzhledem k nerovnému zatížení, jež implikují, jsou závislé na legitimizaci. V diskusích a dohodách, v chybách a konfliktech, které s volbou souvisejí, vystupují stále zřetelněji na povrch rozdílná rizika a důsledky pro muže a pro ženy. Přeměna daných předpokladů v rozhodnutí má ze systematického hlediska dvojí význam: *možnost nerozhodnout se směřuje k tomu stát se nemožnou*. Možnost rozhodnutí nabývá povahy nutnosti, které se nelze bez nesnází vyhnout. Je třeba přezkoumat vzájemný vztah, překonat pochybnosti a zvážit zároveň rozdílné důsledky. To však znamená, že rozhodnutí, která je třeba promyslet, *vedou k uvědomění si nerovností, jež z nich vyplývají, a takto vyvolaných konfliktů a snah o jejich řešení*. Tento proces začíná už při rozhodování spojeném s profesní mobilitou, které je v zásadě ještě konvenční. Trh práce vyžaduje na jedné straně mobilitu bez ohledu na osobní situaci. Manželství a rodina vyžadují na druhé straně pravý opak. Je-li tržní model charakterizující modernu domyšlen do krajních důsledků, předpokládá společnost *bez rodiny, bez manželství*. Každý musí být samostatný, svobodný, aby mohl vyhovět požadavkům trhu a zajistit si tak ekonomickou existenci. Subjektem trhu je v poslední rovině osamělý jednotlivec, jemuž „nebrání“ v činnosti partnerské, manželské nebo rodinné vztahy. To znamená, že plně realizovaná tržní společnost je také společností *bez dětí* – jedinou možností je, aby vyrůstaly u mobilních, samostatně je vychovávajících otců a matek.

Tento rozpor mezi požadavky partnerství a požadavky trhu mohl zůstat skryt, dokud platilo, že manželství pro ženu znamená

vzdát se povolání, odpovídat za rodinu a být v rámci manželových profesních osudů „spolubobilní“. Otevřeně vystupuje tam, kde *oba* partneři musí nebo chtějí být volní, aby si mohli zajistit existenci námezdnou prací. Je zcela dobře myslitelné, že tento rozpor mezi rodinou a trhem práce by mohl být vyřešen nebo alespoň zmírněn *institucionální* cestou (například minimálním příjmem pro všechny občany nebo sociálním zabezpečením, které by nebylo vázáno na profesní aktivitu; odstraněním všech překážek stojících v cestě tomu, aby oba manželé mohli být zaměstnáni; odpovídajícími „kritérii toho, co je možné akceptovat“). Tato řešení však neexistují a ani se s nimi nepočítá. Manželské páry proto musí hledat *privátní* řešení, která ovšem při možnostech, jimiž disponují, ústí v interní rozdělování *rizik*. Otázka zní takto: kdo se *vzdá* ekonomické samostatnosti a jistoty, tedy toho, co je v naší společnosti samozřejmým předpokladem života? Neboť ten, kdo jde s manželským partnerem, se musí (většinou) smířit se značnými nevýhodami ve vztahu k povolání, pokud *jí* vůbec nebude znemožněna profesní dráha. V souladu s tím stoupá i míra možného konfliktu. Manželství, rodina a partnerství se stávají místem, kde konflikty plně zmodernizované tržní společnosti už nemohou být kompenzovány.

K závažné otázce profesní mobility se pojí další stejně významné otázky: volba okamžiku pro příchod dětí, jejich počet a péče o ně; věčný problém každodenních prací, které nikdy nelze rozdělit zcela rovnoměrně; „jednostrannost“ antikoncepčních metod; trýznivý problém dobrovolného přerušování těhotenství; rozdíly v typu a frekvenci sexuálních potřeb; zapomenout se nesmí ani na iritující povahu optiky, která věští sexismus i v reklamě na margarín. Ve spojení s těmito klíčovými, konflikty rozdělujícími tématy společného života mužů a žen proniká do vědomí *odlišnost situací: zvolená doba* plánovaného rodičovství naráží v kontextu mužského a ženského života na zcela jiné předpoklady a překážky atd.

Jestliže se v manželství posléze žije „až do odvolání“ – takřka jíc se zřetelem k „možnosti rozvodu“ (jak požadují knihy manželských rad zaplavující trh regulacemi veškerých detailů od dělení majetku až po mimomanželskou sexualitu) –, pak je předjímán

rozkol, který má být odvrácen, a ze všech rozhodnutí a ustanovení vysvítají stále zřetelněji nerovné důsledky. To, co zasahuje rodinu v souvislosti s detabuizací a novými technickými možnostmi – pomysleme také na možnosti utváření dítěte nabízené psychologii a pedagogikou, na možnosti zásahu do mateřského lůna, jež otevírá chirurgie, nemluvě ani o realitě lidské genetiky připomínající „science-fiction“ (k tomu kapitola VIII, 5.) –, odděluje navzájem kus po kuse polohy, které v ní byly kdysi spojeny: žena proti muži, matka proti dítěti, dítě proti otci atd. Tradiční jednota rodiny se rozpadá v rozhodnutí, která se na ní vyžadují. Lidé však nevnášejí sami do rodiny mnohé z oněch problémů, o kterých se možná domnívají, že je zavinili, a sami sobě je vyčítají. Skoro všechna konfliktní témata mají také svoji institucionální stránku (téma dětí např. spočívá v podstatné míře na institucionálně dobře zajištěné nemožnosti spojit péči o děti s angažovaností v povolání). Toto nahlédnutí ale ještě dětem péči nezajistí! Všechno, co dopadá na rodinu zvnějšku – z trhu práce, ze systému zaměstnání, z právní oblasti atd. –, se tak s jistou nevyhnutelností mění ve zdeformovanou a zkratkovitě podobě v něco, co nabývá osobní povahy. V rodině (a ve všech jejích alternativách) tak vzniká systémově podmíněná iluze, že má sama v rukou nitky a páky potřebné k tomu, aby změnila onen zřetelně vystupující osud století, jímž je nerovnost mezi muži a ženami v konkrétním životě ve dvou.

I sám základ rodiny, svatyně rodičovství, se začíná rozpadat ve svoje složky, v polohy mateřství a otcovství. Ve Spolkové republice vyrůstá dnes už každé desáté dítě v „neúplné rodině“, to znamená v péči osamělých mužů nebo žen. Počet těchto rodin se zvyšuje, zatímco počet úplných rodin klesá. Být matkou samostatně pečující o dítě už není jen důsledkem toho, že žena „zůstala na ocet“, nýbrž možností volby, po níž se sahá a která je vzhledem ke konfliktům s otcem (potřebným vlastně už jen *k tomu* a k ničemu jinému) v hlavách mnoha žen pokládána za cestu k dítěti, po němž touží více než kdy jindy.

V rámci individualizačního procesu probíhajícího uvnitř rodiny se mění – jak ukazují Elisabeth Becková-Gernsheimová a Maria Rerrichová – i sociální vztah a kvalita vazby k dítěti. Na jedné

straně se dítě stává *překážkou* individualizačního procesu. Stojí práci a peníze, je nevypočitatelné, svazuje ruce a převrací pečlivě vytříbené denní i životní plány vzhůru nohama. Jakmile se narodí, vytváří svoji „diktaturu potřeby“ a nutí rodiče pouhou silou svých hlasivek a zářivým úsměvem, aby se podřídili jeho přirozenému životnímu rytmu. Právě to je ale na druhé straně také činí nenahraditelným. Stává se *posledním zbývajícím, nevyověditelným a nezaměnitelným primárním vztahem*. Partneři přicházejí a odcházejí. Dítě zůstává. Soustřeďuje se na ně všechno, po čem se v partnerském vztahu touží, co v něm ale nemůže být prožito. Úměrně stále křehčím vztahům mezi mužem a ženou získává dítě monopol na možný život ve dvou, dovoluje prožívat city s bytostnou bezprostředností, která se jinak stává něčím stále vzácnějším a problematictější. V dítěti je kultivována a oslavována anachronická sociální zkušenost, která se procesem individualizace stává nepravděpodobnou a zároveň toužebně žádanou. Hýčkaní dětí a „inscenování dětství“, které je jim dopřáváno – těm nesmírně milovaným, ubohým tvorům – a ošklivé spory o děti při a po rozvodu představují několik symptomů tohoto jevu. Dítě se stává *poslední hradbou proti osamělosti*, kterou mohou lidé postavit do cesty unikajícím možnostem lásky. Je to *privátní způsob „znovuokouzlení“*, který získává a čerpá svůj význam z odkouzlení. Počty narozených dětí klesají. Význam dítěte se ale zvyšuje. Rodiny tendují k tomu, mít pouze jedno dítě. Více dětí představuje náklady, které si lze stěží dovolit. Ten, kdo si nicméně myslí, že (ekonomické) náklady zabrání lidem přivádět děti na svět, zůstává zajatcem myšlení v kategoriích náklady – užitek.

Kus středověku, který industriální společnost nejen zakonzervovala, nýbrž i vyprodukovala, pomalu mizí. Lidé jsou osvobozováni ze stavovských genderových pout glorifikovaných jako příroda. Je důležité, aby to bylo rozpoznáno v odpovídajících historických dimenzích, *protože* tato společenskohistorická změna se uskutečňuje jako privátní, osobní konflikt. Psychologie (a psychoterapie), která toto strádání, jímž je teď masově zahrnována, vyvozuje z individuální historie raně dětské socializace, podléhá *zkratovitým závěrům*. Tam, kde lidé narážejí na konflikty vyvěrající z životních forem, které jsou jim předem dány, kde jejich

společný život ztrácí jakýkoli vzor, nelze jejich strádání vysvětlovat omyly a rozhodnutími v rámci historie jejich individuálního vývoje. Sexualita, manželství, erotika i rodičovství mají v podmínkách osvobození od moderních, genderově podmíněných stavovských osudů mužů a žen mnoho společného s nerovností, povoláním, trhem práce, rodinou a v nich zakotvenými životními formami, které nejsou schopny v budoucnosti přežít. Psychologii tato historizace a sociohistorická revize jejich myšlenkových forem teprve čeká, nechce-li podlehnout klamnému zdání individualizace, z níž těží, a přesunovat tak příčiny problémů, jež lidé mají, do nich samých.

5. Scénáře budoucího vývoje

Konflikty našeho století se hromadí. Jak budou ale – v privátní i politické rovině – *zvládnuty*, zůstává široce otevřenou otázkou. Na základě *objektivních* momentů osvobození, které zde byly uvedeny, nelze vyvozovat závěry o *vědomí* a *chování* žen a mužů. To v podstatné míře závisí – vedle individuálních konstelací a možností osobního utváření obsažených právě v rodinných a intimních vztazích – také na politickém vývoji a na institucionálních možnostech podpory a kompenzace. Historicky se otevírající prostor možností tu bude vymezen třemi variantami (jež se v žádném případě navzájem nevylučují): (1) *zpět k rodině* v jejích tradičních formách; (2) *vyrovnání* podle mužského vzoru; (3) testování nových životních forem *přesahujících mužské a ženské role*.

Zpět k nukleární rodině

Při otázce po budoucnosti rodiny jako takové se často vychází z nesprávných předpokladů. Známa forma nukleární rodiny je konfrontována s jakýmsi mlhavým stavem „absence rodiny“, existují i názory, že nukleární rodinu nahradí nějaký jiný typ rodiny. Mnohem pravděpodobnější však je – pokud analýza, která tu byla načrtnuta, je správná –, že jeden typ rodiny nebude vy-

tlačen typem jiným, nýbrž že vedle sebe bude současně vznikat a existovat *široké spektrum* rodinných i nerodinných forem života. Je charakteristické, že mnohé z nich – svobodný stav, předmanželské a manželské soužití, život v komunitách, různé formy rodičovství po jednom či dvou rozvodech atd. – budou jako různé fáze integrovány do *jedné* celkové biografie.

I tato diferenciací a pluralizací životních forem je však jako důsledek „přirozených“ modernizačních procesů mnoha lidmi vnímána a pranýřována jako ohrožení kulturních hodnot a životních základů moderního světa. V mnoha očích je útek z manželství a rodiny *bezbřehým individualismem*, proti němuž je třeba politicky a institucionálně působit cílenými protiopatřeními na podporu rodiny. A protože jsou to zejména ženy, které se chtějí domoci „vlastního života“ překonávajícího onu roli, která jim je připisována ve spojení s prací v domácnosti a se závislostí na manželovi, narážejí jejich privátní a politické snahy na zvláštní obavy, skepsi a odpor. Opatření k záchraně rodiny jako takové se přitom orientují na jednotnou formu společného života, která vznikla teprve v devatenáctém století s nástupem průmyslové společnosti – manžel, který vydělává na chléb, manželka, která jej maže, a dvě až tři děti. Přes veškeré už uvedené tendence k individualizaci a emancipaci existují také momenty a trendy, které dodávají společensky na významu požadavku „zpátky ke sporáku!“.

Převážná většina žen má velmi daleko k ekonomicky nezávislé a vlastním povoláním zabezpečené biografii. Dosvědčují to i čísla odrážející podíl žen na výdělečné činnosti. V červnu 1984 byla i přes zvyšující se angažovanost žen v profesní aktivitě výdělečně činná jen *o něco více než polovina* (51,7 %) všech žen mezi patnácti a šedesáti pěti lety, tj. tyto ženy vykonávaly placené zaměstnání nebo byly úředně registrovány jako nezaměstnané (1983: 50,7 %). Ve stejném období byly výdělečně činné více než *čtyři pětiny* všech mužů (1983: 82 % a 1984: 81,4 %; srov. Spiegel der Frauenpublizistik, 5. 11. 1985, s. 8). Jinými slovy, velká a vzrůstající část žen zůstává odkázána na materiální zabezpečení manželstvím nebo manželem. *Trvajícím masová nezaměstnanost a omezené, spíše dále klesající kapacity trhu práce zcela obecně*

konzervují a restabilizují tradiční role a kompetence mužů a žen. Tato tendence k osvobození od výdělečné práce a k návratu do zabezpečení manželstvím je podporována přáním mnoha žen mít děti. Oba stabilizátory role žen – nezaměstnanost a přání mít děti – by mohly působit zejména tam, kde nadále existují nebo nově vznikají nedostatky ve vzdělání mladých žen, to znamená v jejich odborném vzdělání, a mohly by tak u dospívající generace žen vést k *polarizaci biografických modelů* v závislosti na hierarchii vzdělání.

Ale ten, kdo spatřuje záchranu rodiny v uzavřených branách trhu práce, kalkuluje bez ohledu na ženy a muže, kteří mají a chtějí v těchto poměrech společně žít. Především zůstává zcela nejasné, jak se mladé ženy vyrovnají se zklamáním způsobeným tím, že se nesplnilo jejich energicky vyjádřené přání týkající se povolání a s tím spojené nezávislosti na manželovi. Stejně otevřenou otázkou zůstává i to, zda je náležitě velký počet mladých mužů připraven (a vzhledem k své profesní situaci vůbec s to) znovu na sebe vzít jho, jež představuje role doživotního živitele. Rozevírající se diskrepance mezi systematicky vyvolávaným očekáváním žen v otázce rovnosti a reálně existující nerovností v povolání a v rodině jsou v každém případě přesouvány do privátní sféry uvnitř i vně manželství a rodiny. Není nijak těžké předvídat, že to vyústí ve zvnějšku vyvolané *zesílení konfliktů ve vzájemných vztazích*. Bariéry trhu práce ale nakonec nukleární rodinu stabilizují jen zdánlivě; ve skutečnosti plní právě naopak chodby rozvodových soudů nebo čekárny manželských poraden a psychoterapeutů.

Současně je tímto způsobem předem naprogramována nová chudoba žen. Ten, kdo tváří v tvář zvyšujícímu se počtu rozvodů vytlačuje ženy z trhu práce a zatlačuje je zpátky k plotně, si musí být vědom, že pro velkou část společnosti připravuje a *rezervuje mezery v síti sociálního zabezpečení*.

To poukazuje na zásadní nedostatky v teorii a praxi veškerých pokusů o znovunastolení starých vztahů mezi muži a ženami v rodině a v povolání. Za prvé, tyto pokusy jsou v otevřeném rozporu se základními, mezitím už právně zakotvenými principy moderních, demokraticky konstituovaných společností,

podle nichž nerovné postavení ve společnosti není připsáno narozením, nýbrž je výsledkem výkonu a všem otevřené participace na výdělečné práci. Za druhé, změny uvnitř rodiny a ve vztazích mezi muži a ženami jsou zredukovány na privátní fenomén a problémem, přičemž se přehlíží souvislost s procesy sociální a kulturní modernizace.

To se v neposlední řadě odráží v často propagovaných návrzích, na jejichž základě by měla být znovu stmelena rozpadající se rodinná harmonie. Někteří lidé se domnívají, že by tu mohly pomoci jakési „kursy rodinné výchovy“. Jiní spatřují základní terapii rodiny v profesionalizaci volby manželského partnera. Další se domnívají, že až budeme mít dostatek manželských poraden a terapeutických zařízení, problémy už budou kapitulovat. Odpovědnost za „križi rodiny“ se svaluje na všechno možné, od pornografie přes legalizované potraty až po feminismus, a jsou požadována odpovídající protioopatření. Zdrojem takového vysvětlování je přitom bezmocnost a bezradnost. Historický vývoj a společenské souvislosti, z nichž konflikty vyvěrají, zůstávají zcela stranou pozornosti.

Modernizace však není žádný fiakr – vypůjčíme-li si příměr Maxe Webera –, z něhož můžeme, pokud nám nevyhovuje, na příštím rohu opět vystoupit. Kdokoli by skutečně chtěl vzkřísit nukleární rodinu v její podobě z padesátých let, musel by otočit hodinové ručičky modernizace zpět a vypudit ženy z pracovního trhu nejen skrytou formou – např. podporami v mateřství nebo idealizovanými obrazy práce v domácnosti –, nýbrž otevřeně. A musel by je vypudit nejen z trhu práce, ale i z přístupu ke vzdělání, musel by nechat výrazněji klesnout jejich mzdy a zrevidovat nakonec i zákonné zrovnoprávnění žen, aby se zjistilo, zda všechno zlo nezačalo už volebním právem; musel by omezit nebo zakázat mobilitu, přístup na trh i k novým médiím a informačním technologiím atd. Jedním slovem, nedělitelné principy moderny by musely být *rozpůleny*, a to tak, že jednomu pohlaví by byly – z přirozených důvodů – přiznány a druhému – z přirozených důvodů – jednou provždy upřeny.

Rovnost mužů a žen

Opakem je požadavek po *rovném postavení žen* vznášený ve všech oblastech společnosti. Univerzální platnost principů moderny musí být vymáhána a uplatňována proti jejich patriarchálnímu oklešťování – musí být prosazována u práce v domácnosti, v parlamentech a vládách, v továrnách, v managementu atd. V diskusích vedených v rámci ženského hnutí je tento požadavek rovnosti většinou spojován s výzvami ke *změně „mužského světa práce“*. Vede se boj o ekonomické jistoty, o vliv, o právo žen na spolurozhodování, ale také o to, aby se tak do života společnosti vnesly i jiné, „ženské“ orientace, hodnoty a formy styku. Co „rovnost“ konkrétně znamená, to si vyžaduje interpretace. Zde bude předložen k diskusi jeden – většinou přehlížený – důsledek určité interpretace rovnosti. Jestliže se rovnost vykládá a praktikuje ve smyslu nastolení společnosti všem otevřeného trhu práce, pak je nakonec zároveň se zrovnoprávněním vytvářena – implicitně – *společnost plně mobilních nezávislých jednotlivců*.

Základní podobou plně *realizované* moderny je – pokud vše domyslíme do konce – *samostatně žijící muž či žena* (L. Gravenhorst). Požadavky pracovního trhu neberou v úvahu rodinu, manželství, partnerství atd. Ten, kdo v tomto smyslu požaduje na trhu práce závislou mobilitu, která nepřihlíží k soukromým zájmům, přispívá – právě jako apoštol trhu – k rozpadu rodiny. Tento rozpor mezi trhem práce a rodinou (nebo partnerstvím zcela obecně), mohl zůstat skryt tak dlouho, dokud manželství pro ženy znamenalo, že zůstávaly odpovědné za rodinu, že se zříkaly povolání a mobility. Dnes vystupuje na povrch v té míře, v jaké rozdělení práce v povolání a práce pro rodinu závisí na rozhodnutí (manželských) partnerů. Při této trhu se podřizující interpretaci požadavku rovnosti ovládá vztahy mezi muži a ženami stále silněji spirála individualizace. Že zde nejde jen o myšlenkový experiment, ukazuje při mezinárodním srovnání strmě stoupající počet domácností tvořených jednou osobou a počet otců a matek, kteří samostatně vychovávají svoje děti. Zřetelně je to ale také patrné na způsobu života, který je od lidí v těchto podmínkách vyžadován.

V životě, který má či musí být veden – bez ohledu na sociální orientaci a rozmanitost svých forem – v zásadě osamoceně, jsou potřebná taková opatření, která jej zajistí proti ohrožením, jež s sebou nese. Je třeba vytvářet a pěstovat okruhy kontaktů pro nejrůznější příležitosti. To vyžaduje být sám připraven pomoci druhým nést jejich břemena. Nezbytné zůstává intenzivní rozvíjení sítě přátelských vztahů, které je zároveň potěšením, jež skýtá nezávislý život. Svě kouzlo mají i dobře zvolené přechodné vztahy. To vše předpokládá co nejjistější pozici v povolání – jako zdroj příjmů, příležitost k sebestvrzení a sociální zkušenost –, která musí být odpovídajícím způsobem udržována a upevňována. Takto vznikající „kosmos vlastního života“ je přizpůsobován a vyvažován se zřetelem k vlastnímu já jakožto svému středu, k jeho zranitelnosti, možnostem, k jeho silným i slabým stránkám.

V míře, v jaké se tento individualizovaný způsob života úspěšně rozvíjí, vzrůstá nicméně nebezpečí, že se stane nepřekročitelnou překážkou pro partnerství (pro manželství, pro rodinu), o které se přesto většinou dál usiluje. V osamoceném životě roste touha po druhém a zároveň i nemožnost integrovat jej ještě vůbec do struktury života, který je nyní skutečně „vlastním“ životem. Život je vyplněn nepřítomností druhého. Není tu pro něho nyní už žádné místo. Všechno je prodchnuto obranou před samotou: pestrost vztahů, práva, která jsou jim přiznávána, zvyky spojené s bydlením, disponování časovým rozvrhem, strategie stažení se do sebe umožňující zvládnout bolesti hlodající za vnější fasádou. To vše je oním vytouženým spojením s druhým ohrožováno ve své jemné rovnováze, jíž bylo tak namáhavě dosaženo. Konstrukce samostatnosti se stávají věžeňskými mřížemi samoty. Kruh individualizace se uzavírá. „Vlastní život“ musí být lépe zajištěn, je třeba zvýšit hradby, které nesou podíl na zraněních, proti nimž mají chránit.

Tato forma existence samostatně žijících osob není na cestě moderny ničím vybočujícím. Je archetypem plně *realizované* společnosti trhu práce. Negace sociálních vazeb, která se uplatňuje v logice trhu, začíná ve svém nejpokročilejším stadiu rozkládat i předpoklady trvalejšího spojení s druhým. Představuje tak případ paradoxního zespolečenštění, kdy vysoký stupeň společ-

čenskosti, jenž se v něm projevuje, už není patrný. Tato úvaha, tak jak je zde předkládána, má spíše „ideálně typový“ charakter. Jak ukazují uvedené údaje (viz výše), postihuje ale stále větší díl reality. Navíc se dá říci, že *tato forma existence je pravděpodobně neviděný a nechtěný důsledkem, k němuž vede požadavek rovnosti mužů a žen v daných institucionálních podmínkách*. Ten, kdo – podobně jako určité části ženského hnutí – plným právem dál udržuje tradice, s nimiž moderna nastoupila, a vyžaduje a prosazuje trhu se podřizující rovnost muže a ženy, musí také vidět, že na konci této cesty se vši pravděpodobností nečeká harmonie s rovnými právy, nýbrž *osamocenost* při protichůdných a rozcházejících se cestách a situacích, které se dnes už mnoha náznaky rýsují pod povrchem společného života.

Za hranicemi ženské a mužské role

Obě krajní varianty ignorují základní stav věci, který tu má ústřední význam. Rozpory, které se rozevírají mezi rodinou a trhem práce, nebudou vyřešeny ani konzervováním rodiny na jedné straně, ani generalizací trhu práce na straně druhé. Zůstává nerozpoznáno, že nerovnost mužů a žen není povrchovým fenoménem, který může být *zkorigován* ve strukturách a formách rodiny a profesní sféry. Tyto nerovnosti, příznačné pro naši epochu, jsou spíše vepsány v základní schematicke industriální společnosti, ve vztahu, který v ní vládne mezi produkcí a reprodukcí, mezi prací pro rodinu a výdělečnou prací. Díky nim se v industriální společnosti rozevírají rozpory mezi modernou a antimodernou. Proto nemohou být také sprovedeny ze světa tím, že bude podpořena „svoboda volby“ mezi rodinou a povoláním. Zrovnoprávnění žen a mužů se nemůže zdařit v institucionálních strukturách, které jsou svým uzpůsobením spojeny s nerovností. Teprve v oné míře, v jaké bude se zřetelem k životním předpokladům rodiny a partnerství nově promyšlena a změněna celá institucionální struktura industriální společnosti, lze krok za krokem dosáhnout nového typu rovnosti *přesahující* mužské a ženské role. Proti zdánlivě alternativě „*návratu k rodině*“ a „*totální moci trhu*“ je zde třeba po-

stavit třetí cestu: *omezení a zmírnění tržních vztahů* spojené s cíleným umožněním sociálních forem života. V následujícím textu je jen názorně přiblížena tato základní myšlenka.

V principu jde o přesný zrcadlový obraz teoretické interpretace, která tu byla načrtnuta: individualizací rodiny se oddělení produkce a reprodukce uskutečňuje takřkajíc v druhém historickém kroku *uvnitř* rodiny. Rozpory, které přitom vznikají, mohou být zvládnuty jen tehdy, jestliže budou na dosažené úrovni tohoto oddělení nabídnuty či poskytnuty *institucionální možnosti pro opětné sjednocení práce a života*, a to ve všech složkách divergentních tržních biografii.

Začneme *mobilitou* vyžadovanou trhem práce. Za prvé, bylo by myslitelné zmírnit individualizační účinky mobility samé. Dosud se s velkou mírou samozřejmosti vychází z toho, že mobilita je mobilitou *individuální*. Rodina, a s ní i žena, následuje manžela. Alternativa, která takto vyvstává – buď se žena vzdá svého povolání (se všemi dlouhodobými důsledky, které z toho plynou), anebo vznikne „rodina v rozštěpu“ (jako první krok k rozvodu) –, je manželům předestřena jako osobní problém. Tváří v tvář této situaci by bylo třeba vyzkoušet a na pracovním trhu institucionalizovat formy pracovní mobility přihlížející k *partnerským svazkům*. Podle zásady: kdo chce jednoho, musí opatřit zaměstnání i druhému. Úřad práce by musel zorganizovat poradenskou a zprostředkovatelskou službu *pro rodiny*. Také podniky (a stát) by nemohly „hodnoty rodiny“ jen vzývat, ale musely by vytvářením modelů zajišťujících zaměstnání pro partnery (při případné spolupráci několika podniků) přispět k jejich konsolidaci. Souběžně by bylo třeba prozkoumat, zda by se v některých oblastech nedaly zredukovat existující tlaky spojené s mobilitou (například na akademickém trhu práce s volnou pracovní dobou). Do téhož okruhu patří i sociální a právní *uznání imobility* z rodinných a partnerských důvodů. Při zvažování, zda lze akceptovat změnu místa pracoviště, by bylo třeba přihlídnout i k možnému ohrožení rodiny.

Vzhledem ke stabilní masové nezaměstnanosti přesahující dva miliony osob se ovšem požadavek volající po redukci obecné mobility zdá ještě nereálnější, než jakým tak jako tak už je. Podob-

ných efektů se dá možná dosáhnout i při zcela jiných východiscích, například celkovým uvolněním *souvislosti mezi existenčním zabezpečením a účastí na trhu práce*. Ať už tak, že by sociální výpomoc byla zvýšena směrem k minimálnímu příjmu pro všechny občany, nebo tak, že by problémy zdravotního a starobního zabezpečení byly řešeny nezávisle na výdělečné práci atd. Toto uvolňování šroubů pracovního trhu má svoji tradici (zajištění ze strany sociálního státu, zkracování pracovní doby atd.). A vzhledem k protichůdnému vývoji, který se projevuje masovou nezaměstnaností – pronikání žen na trh práce při současném snižování objemu práce v důsledku zvyšující se produktivity práce (kap. VI) – je beztak ve společnosti na pořadu dne.

Ale i utlumená a „pro rodinu příznivá“ dynamika trhu práce by byla jen jednou stránkou. Muselo by být znovu umožněno sociální soužití lidí. Nukleární rodina, oslabená ve svých sociálních vztazích, představuje obrovskou intenzifikaci práce. Mnohé věci, které by mohly být snadno (či snadněji) vyřešeny společným úsilím několika rodin, se stávají břemenem trvale přesahujícím vlastní síly, pokud jim čelí jednotlivci. Nejlepším příkladem jsou tu snad úkoly a starosti rodičovství. Ale životní a na vzájemné pomoci založené vztahy zahrnující několik rodin jsou většinou vyloučeny již *bytovou situací*. Profesní mobilita a trend k samostatnému životu se již promítly i do stavebních dispozic. Byty se zmenšují. Zůstávají plně přizpůsobeny individuální rodinné mobilitě. Struktura bytů, domů a obytných čtvrtí vylučuje možnost, že by se několik rodin nastěhovalo společně do jednoho místa, a vylučuje i jejich společnou mobilitu. A to je jen jeden příklad mezi jinými. Nejen architektura, urbanistika atd. dávají přednost individualizaci a vylučují sociální život. Představám, jak by mohly vypadat konkrétní změny, se nekladou téměř žádné hranice. Výchova dětí by mohla být například usnadněna nejen umožněním sousedské výpomoci, ale i novou specializací „deníků matek“ nebo školským systémem, který by pomoc rodičů nepožímal jako součást „skrytých osnov“ atd.

K otázce, jak lze tuto „utopii“ realizovat a finančně zajistit, je možné bez obtíží říci několik slov. Není tu však naším tématem. Zde šlo v zásadě především o teoretický argument, totiž o to, pro-

lomit falešnou alternativu mezi rodinným konzervatismem a přizpůsobováním se tlakům trhu. Je ovšem třeba vidět, že tyto nebo i jiné institucionální změny mohou vytvořit a zajistit jen rámeček *možností*. Nové formy společného života, které se *vymykají* stavovsky připsaným rolím, musí ženy a muži nalézt a vyzkoušet sami. Tím ale získávají ústřední význam ona často tupená „refugia soukromí a intimity“. Jen na první pohled se pak může ještě zdát, že společenské hnutí sedmdesátých let zaniklo v „subjektivních sebeprojekcích“. Jak daleko jen můžeme dohlédnout, rozvíjí se dnes pod břemenem životních forem, které už nejsou s to čelit budoucnosti, v každodenní realitě vztahů a vazeb uvnitř i vně manželství a rodiny usilovná práce. Celkově tu dochází ke změnám, které už v žádném případě nelze pokládat za soukromý fenomén. To, co se tu dnes kumuluje ve spojení s citlivým chováním v životních společenstvích všeho druhu, s pokusy o obnovu vztahů mezi muži a ženami (i když provázené i neúspěchy), s nově oživovanou solidaritou založenou na *sdíleném a přiznaném* útlaku, proniká ke kořenům společnosti možná dokonce hlouběji než ony „strategie měnící systém“, které uvázly ve výšinách svých teorií (srov. G. Muschg, 1976, s. 31). * Regrese, k nimž

* Rainer Maria Rilke, jenž mnoho věděl o omylech, které tu nabývají obecné povahy, už na přelomu dvacátého století (1904) vyjádřil naději, že „dívky a ženy budou ve svém novém, vlastním rozvoji jen přechodně napodobitelkami mužských způsobů a nezpůsobů a opakováním mužských povolání. Po nejistotě takového přechodu se ukáže, že ženy procházely šíří a proměnami onoho (často směšného) přestrojení jen proto, aby očistily svoji nejvladnější podstatu od deformujících vlivů druhého pohlaví... Toto lidství ženy, nesené v bolestech a ponížení, se pak – až žena odhodí v proměnách svého vnějšího stavu konvence své jen-ženskosti – zřetelně vyjeví, a muži, kteří je dosud necítí přicházet, jím budou překvapeni a přemoženi. Jednoho dne (jak o tom už dnes, zvláště v nordických zemích, mluví a prosvítají spolehlivá znamení), jednoho dne se objeví dívka a žena, jejíž jméno už nebude znamenat jen protiklad toho, co je mužské, ale bude něčím samo o sobě, něčím, při čem se nemyslí na žádný doplněk ani mez, jen na život a bytí – bude znamenat ženského člověka. Tento pokrok proměny, od základů proměny (silně proti vůli předstížených mužů) prožitek lásky, dnes plný bloudění, a přetvoří je ve vztah miněný od člověka k člověku, a nikoli už od muže k ženě. A tato lidštější láska (která se bude ve spojování a rozdělování projevovat jako nekonečně ohleduplná a jemná, dobrá a jasná) se bude podobat oné lásce, již usilovně a s námahou připravujeme, lásce spočívající v tom, že dvojí osamělost se navzájem ochraňuje, dotýká a zdraví“ (Rainer Maria Rilke, *Briefe*, Frankfurt/Main 1980, s. 79n.).

dochází v progresivním vývoji, mají řadu příčin. Jistě mezi ně ale patří i břemeno vývoji se příčících institucionálních podmínek. Za mnohé z toho, co si dnes muži a ženy ještě navzájem vyčítají, nenesou sami osobní odpovědnost. Kdyby si toto nahlédnutí pro-
razilo cestu, mnoho by se tím získalo, možná i energie potřebná k prosazení změn.

Kapitola V

Individualizace, institucionalizace a standardizace životních situací a biografických modelů

„Individualizace“ – pojem nesmírně významný, zavádějící, dokonce snad i absurdní, poukazující nicméně na něco důležitého. Doposud jsme se pokoušeli přiblížit se mu ze strany toho, co je důležité, ze strany skutečnosti. Významová mnohoznačnost tohoto slova přitom byla – pokud je to možné – ponechána stranou. Nyní dodatečně provedeme některá pojmová a teoretická upřesnění, přičemž argumentace bude sestávat ze dvou kroků. Nejprve načrtne obecný, analytický, takřkajíc ahistorický *model individualizace*; může přitom být postiženo velmi mnoho z klasické diskuse od K. Marxe, přes M. Webera až po E. Durkheima a G. Simmela a bude snad také možné lokalizovat některé hlavní pří-pady nedorozumění. Za druhé bude tento „model“ způsobem, který přesahuje dosavadní úvahy, doplněn a upřesněn při aplikaci na poválečné poměry ve Spolkové republice. Teorém individualizace přitom bude zhuštěn v ústřední tezi: to, co se během posledních dvou desetiletí rýsuje ve Spolkové republice (a možná i v dalších západních průmyslových státech), už nelze v rámci dosavadního pojmového aparátu chápat imanentně jako změnu ve vědomí a situaci lidí, nýbrž je to třeba myslet jako – budiž mi odpuštěno toto slovní monstrum – *začátek nového modu zespo-lečenštění*, jako jakousi „proměnu“ či „kategoriální obrat“ v poměru individua a společnosti.*

* Něco podobného mají asi na mysli M. Kohli a G. Robert (1984), když hovoří o „individualitě jako (historicky nové) formě zespo-lečenštění“.

1. Analytické dimenze individualizace

„Individualizace“ není jevem či vynálezem druhé poloviny dvacátého století. Podobně „individualizované“ životní styly a životní polohy je možné nalézt v renesanci (Burckhardt), v dvorské kultuře středověku (Elias), v nitrosvětské askezi protestantismu (Max Weber), v osvobození rolníků ze stavovského poddanství (Marx) a v devatenáctém a na počátku dvacátého století v uvolnění mezigeneračních rodinných vazeb (Imhof) a v procesech souvisících s mobilitou – například v útěku z venkova a v prudkém růstu měst (Lederer, Kocka) atd. V tomto obecném smyslu se „individualizací“ rozumí určité subjektivní a biografické aspekty „civilizačního procesu (ve smyslu N. Eliase), zejména na jeho posledním stupni industrializace a modernizace (po stránce ob-
sahu ve smyslu E. Beckové-Gernsheimové, metodicky ve smyslu K. M. Bolteho): modernizace vede nejen k vytvoření centralizované státní moci, ke koncentraci kapitálu a ke stále jemnějšímu předivu dělby práce a tržních vztahů, k mobilitě, k masovému konzumu atd., nýbrž právě také – a tím se dostáváme k obecnému modelu – k trojnásobné „individualizaci“, kterou představuje: *vyvázání z historicky daných sociálních forem a vazeb ve smyslu tradičních vztahů nadvlády a materiální závislosti („dimenze osvobození“), ztráta tradičních jistot v oblasti praktického vědění, víry a řídicích norem („dimenze odkouzlení“)* a – čímž se význam pojmu převrací takřka ve svůj opak – *nový druh sociální vázanosti („dimenze kontroly či reintegrace“)*.

Tyto tři momenty – vyvázání (či osvobození), ztráta stability, reintegrace – jsou již samy o sobě nekonečným zdrojem nedorozumění. Tvoří obecný, *ahistorický model individualizace*. Zdá se mi nicméně důležité pojmově jej diferencovat se zřetelem k druhé dimenzi, totiž k *(objektivní) životní situaci* a k *(subjektivnímu) vědomí* (identita, konstituování osobnosti). Vzniká tak tato tabulka o šesti polích:

Individualizace

	Životní situace: objektivní	Vědomí/identita: subjektivní
Osvobození		
Ztráta stability		
Způsob kontroly		

Jedno z hlavních nedorozumění spjatých se slovem „individualizace“ má svůj zdroj a živnou půdu v jeho spojování s pravým horním polem tabulky: mnoho lidí spojuje „individualizaci“ s individualizací jako konstituováním osobnosti, jedinečností a emancipací. To je možná správné. Ale správný může být i opak. *O celé pravé straně se dosud řeklo jen málo nebo vůbec nic*. Mohla by se jí věnovat vlastní kniha. Výklady se v zásadě omezily na levou, objektivní stranu. To znamená, že individualizace byla pojmána jako historicko-sociologická, *společenskohistorická* kategorie, jako kategorie, která je zakotvena v tradici zkoumání životních situací a biografii a dokáže velmi dobře rozlišovat mezi tím, co se s lidmi děje, a tím, jak se s tím vyrovnávají ve svém chování a vědomí.* V protikladu k těmto otázkám, orientovaným v poslední rovině převážně na vědomí, identitu, socializaci či emancipaci, hlavní otázka této kapitoly zní: *Jak se dá „individualizace“ pojmut jako změna životních situací a biografických modelů?* Jaká podoba životních situací, jaký typ biografie se prosazuje v podmínkách rozvinutého trhu práce?

*Pravá strana je v podstatě ústředním tématem kulturní kritiky mluvící o „konci individua“ – například u Adorna a Landmanna. V jiné formě jsou odpovídající otázky předmětem teorie a výzkumu socializace (jak je souhrnně zpracován například u Gellena). Podle mého mínění sem patří i novější úvahy N. Luhmanna o „autopoiesis vědomí“ (1985); souhrnně viz též G. Nunner-Winkler (1985).

2. Zvláštnosti individualizačního impulsu ve Spolkové republice

Jak lze tento obecný model konkretizovat ve vztahu k poválečnému vývoji v Německu? Jinými slovy, od jakých sociálních forem a jistot zaopatření byli lidé osvobozeni? Jaké okolnosti a jaké faktory přispívají k tomuto osvobození? K jakým novým formám kontroly a zespolečenštění vedou?

Dva krystalizační body osvobození byly již stanoveny a dva další se rýsují ve vztahu k budoucnosti (a jsou tématem další kapitoly). Nejprve jsme se zabývali *vyvázáním ze stavovsky založených sociálních tříd*, které se dá sledovat daleko do minulosti, až do počátku dvacátého století; ve Spolkové republice ale získává novou kvalitu. Tyto podoby osvobození se týkají sociálních a kulturních třídních vazeb v oblasti reprodukce. Jsou přitom samozřejmě spjaty se změnami v oblasti produkce – se všeobecným zvýšením úrovně vzdělání a příjmu, s nímž lze volně nakládat, s právní úpravou pracovních vztahů, se změnami v sociální struktuře atd. –, přičemž zůstávají zachovány základní vztahy sociální nerovnosti (srov. K. M. Bolte, S. Hradil, 1984; Schäfers, 1985). To vše by se dalo ilustrovat změnami v rodinných strukturách, poměry v oblasti bydlení, prostorovým rozdělením obyvatelstva, sousedskými vztahy, chováním ve volném čase, členstvím ve spolcích atd. (srov. též Herkommer, 1983). Tento „rozpad proletářského prostředí“ (J. Mooser, 1983) se odráží – při projekci na celkovou strukturu – v endemických nesnázích, na něž naráží snaha o empiricky obsažnou interpretaci modelů aplikovaných při výzkumu tříd a vrstev se zřetelem k diferenciacím a pluralizačním tendencím. Tyto nesnáze vedly na jedné straně k *metodicky skrytému konvencionalismu při určování hranic mezi sociálními vrstvami* (K. M. Bolte, 1958[†]) a na druhé straně k *regresi do ahistorického a priori třídních protikladů*. Druhým krystalizačním bodem jsou *změny v postavení žen*. Ty jsou osvobozeny od závislosti na manželovi – od materiálního pilíře tradiční

[†] Tato Bolteho práce, kterou Beck cituje, není uvedena v literatuře ke kapitole a nepodařilo se nám ji dohledat. Pozn. red.

existence žen v domácnosti. Celková struktura rodinných vazeb a forem rodinného zaopatření je tak vystavena tlaku individualizace. Vytváří se typ *sjednané dočasné rodiny*, v níž individua se svými orientacemi v oblasti vzdělání, pracovního trhu a profesní aktivity vstupují až do odvolání – pokud se od počátku nerozhodnou pro mimorodinné životní formy – do zvláštního a rozporného účelového svazku, jehož cílem je regulovaná emocionální výměna.*

Vedle sociálních třídních kultur a struktury rodinných vztahů existují další dva krystalizační body osvobození. Jejich východiskem už není sféra reprodukce, nýbrž sféra produkce a realizují se jako osvobození ve vztahu k povolání a k podnikání. Mám na mysli zejména *flexibilizaci pracovní doby* a *decentralizaci pracovišť* (kdy elektronická práce doma je jen extrémním případem). Tímto způsobem vznikají nové formy *flexibilní a plurální neúplné zaměstnanosti* (viz 6. kapitola). Ty vytvářejí sociálněprávní problémy a dávají zároveň vzniknout novým životním situacím a biografickým modelům.

To vše je třeba říci jako shrnutí dosavadní argumentace. A nyní k otázce, která vede dále: jaký *modus reintegrace a kontroly* je spjat s nově vznikajícími individuálními situacemi? Uvedu nejprve tři teze:

1. Jedna ze základních zvláštností procesu individualizace ve Spolkové republice spočívá v jeho *důsledcích*: není už postihován referenční sociální jednotkou ve sféře reprodukce. Ve velmi schematické formulaci to znamená, že na místo stavů už nenastupují třídy, na místo třídních sociálních vazeb už nenastupuje stabilní referenční rámec rodiny. *Reálnou jednotkou reprodukce sociální se stává sám jednotlivec*. Je to možné formulovat i jinak: rodina jako „předposlední“ syntéza životních situací a biografii přesahujících generace a pohlaví se rozpadá

* Že se to netýká jen vztahů mezi rodiči, ale také postavení dětí a mladistvých, ukázali v návaznosti na výsledky „Shell Youth Study“ Fuchs [v orig. není uveden rok vydání, takže práci není možno identifikovat v seznamu citované literatury, pozn. red.] a v novější době také zásadními teoretickými studiemi L. Rosenmayr 1985, W. Hornstein 1981, a M. Baethge 1985; ke specifickým problémům dívek a mladých dělnic viz zejména A. Dezing, R. Marquardt, H. Bilden, 1982.

- a individua se uvnitř i vně rodiny stávají aktéry, kteří si zajišťují svou tržně zprostředkovanou existenci a plánují a organizují své biografie.
2. Tato diferenciacie „individuálních situací“ postupuje ale zároveň ruku v ruce s vysokým stupněm *standardizace*. Přesněji řečeno: *právě ony faktory, které jsou příčinou individualizace, jsou také příčinou standardizace*. To platí v rozdílné podobě pro trh, peníze, právo, mobilitu, vzdělání atd. Vznikající *individuální situace jsou zcela závislé na trhu (práce)*. Přivádějí závislost na trhu takřkajíc k dokonalosti, až do nejmenších detailů (zajištění) existence, a stávají se jejím pozdním výsledkem ve fázi státu blahobytu. Vznikají v *plně realizované* tržní společnosti, ve společnosti trhu práce, která nezná nebo téměř nezná tradiční možnosti existenčního zabezpečení. Už G. Simmel názorně ukázal, jak peníze zároveň individualizují a standardizují. To platí nejen pro masovou spotřebu, která na nich závisí, a pro „osvobození spojená s trhem práce“, ale také pro osvobození a novou integraci na základě vzdělání, právního zakotvení, zvědečnění atd.
 3. *Současný průběh individualizace, institucionalizace a standardizace ještě dostatečně nepostihuje vznikající individuální situace. Ty totiž nabývají nové podoby. Přesahují oddělené stránky privátní sféry i různé okruhy veřejné sféry. Nejsou to už jen situace privátní, ale vždy také situace institucionální. Mají rozpornou dvojí tvář individuálních situací závislých na institucích. Zdánlivá vnějšnost institucí se stává vnitřní stránkou individuální biografie. Tento charakter životních situací, přesahující institucionální hranice, vyplývá právě z jejich závislosti na institucích (v nejširším smyslu): osvobozená individua se stávají závislými na trhu práce, a proto závislými na vzdělání, na spotřebě, na sociálněprávních reglementacích a formách zabezpečení, na plánování veřejné dopravy, na spotřební nabídce, na možnostech a formách lékařského, psychologického a pedagogického poradenství a péče. To vše poukazuje na strukturu kontroly individuálních situací závislou na institucích. Individualizace se stává nepokročilejší formou zespolečenštění závislého na trhu, právu, vzdělání atd.*

3. Institucionalizace biografických modelů

Třídní rozdíly a rodinné vztahy během individualizačních procesů ve skutečnosti nezanikají, spíše ustupují ve vztahu k nově vznikajícímu „centru“ biografického životního projektu do pozadí. Současně vznikají nové závislosti. Ty poukazují na *iminentní rozpory v procesu individualizace*. V pokročilé moderně se individualizace uskutečňuje v rámcových podmínkách procesu zespolečenštění, který právě ve stále větší míře znemožňuje individuální formy osamostatnění se: jednotlivec se sice vymaňuje z tradičních vazeb a způsobů existenčního zabezpečení, ale zato se podřizuje tlakům trhu práce a konzumní existence i v nich obsaženým standardizacím a kontrolním mechanismům. Na místo *tradičních vazeb a sociálních forem* (sociální třída, nukleární rodina) nastupují *sekundární instance a instituce*, které utvářejí životní dráhu jednotlivce a v rozporu s individuální dispozicí, která se realizuje jako forma vědomí, z něho činí hračku mód, okolností, konjunktur a trhů.

Takto se právě individualizovaná privátní existence stává stále výrazněji a očividněji závislou na okolnostech a podmínkách, které se zcela vymykají jejímu dosahu. Souběžně s tím vznikají konfliktní, rizikové a problémové situace, které se vzhledem k svému původu a charakteru vzpírají jakémukoli individuálnímu řešení. Zahrnují, jak známo, skoro vše, co je předmětem společenských a politických diskusí a sporů: počínaje takzvanými „oky sociální sítě“ přes vyjednávání o mzdách a pracovních podmínkách až po obranu před byrokratickými přehmaty, přípravu nabídek v oblasti vzdělání, řešení dopravních problémů, ochranu před narušováním životního prostředí atd. Individualizace se tedy prosazuje právě v rámci společenských podmínek, které více než kdy jindy nepřipouštějí, aby člověk vedl osamostatněnou individuální existenci.

Stavovsky založené, třídní kulturou či rodinným duchem prochnuté životní rytmy jsou překrývány nebo nahrazovány *institucionálními biografickými modely*: vstup do vzdělávacího systému a výstup z něho, zapojení do výtěžné aktivity a její ukončení, sociálněpolitické determinace důchodového věku, a to

vše jak v celkovém průběhu života (dětství, mládí, dospělost, odchod do důchodu a stáří), tak i v rámci každodenního časového rytmu a hospodaření s časem (sladění existence ve sféře rodiny, vzdělání a povolání). Fenomén překrývání vystupuje obzvláště zřetelně v „normální biografii“ žen. Zatímco muži zůstávají v životě rodinnými událostmi ve značné míře nedotčeni, ženy vedou rozpornou, podvojnou existenci utvářenou rodinnými a institucionálními faktory. Pro ženy stále ještě platí rytmus rodiny a ve většině případů už také rytmus vzdělávání a práce v povolání, což vede k vyhoceným konfliktním situacím a k trvale neslučitelným požadavkům.

Individualizace znamená závislost na trhu ve všech dimenzích života. Existenční formy, jež takto vznikají, představuje osamostatněný, sám sebe si nevědomý masový trh a *masová spotřeba* hromadně projektovaných bytů, domácího zařízení, předmětů denní potřeby a rovněž mediálně šířených a přejímaných názorů, zvyklostí, postojů a životních stylů. Jinými slovy, individualizace vydává lidi *vnějšimu řízení a standardizaci*, což stavovské a rodinné subkultury ještě neznaly.

Tyto institucionálně utvářené rysy biografie znamenají, že regulace v systému vzdělání (např. trvání studia), v systému profesní aktivity (např. pracovní doba v rámci dne a doba odpracovaná v průběhu života) a v systému sociálního zabezpečení jsou *přímo spjaty s danými fázemi života lidí*: institucionální ustanovení a zásahy jsou zároveň (implicitně) ustanoveními a zásahy týkajícími se lidské biografie. Zvýšení věkových hranic pro mateřské školy např. ženám ztěžuje nebo znemožňuje spojit mateřské povinnosti s povinnostmi v povolání (což také znamená, že jsou vytlačovány z trhu práce). Snížením hranic pro odchod do důchodu se příslušným výnosem pro celou generaci prodlužuje doba „sociálního stáří“ (se všemi problémy a šancemi, které jsou s tím spojeny). Zároveň je třeba provést přerozdělení části práce na dorůstající mladé generace. Individualizace tedy znamená právě *institucionalizaci*, institucionální formování, a tudíž i *možnost politického utváření* biografii a životních situací. Jejich formování probíhá většinou „nepozorovaně“ jako „latentní vedlejší účinek“ rozhodnutí, která se explicitně týkají vnitřního fun-

gování (vzdělávacího systému, trhu práce, výdělečné práce atd.) Tuto souvislost může osvětlit jeden spíše pitoreskní příklad – televize.

Televize individualizuje a standardizuje. Na jedné straně vytrhuje lidi z tradičně zformovaných a vázaných hovorových, zkušenostních a životních kontextů. Zároveň jsou ale všichni v podobné situaci: konzumují institucionálně fabrikované televizní programy – od Honolulu až po Moskvu a Singapur. Individualizace – či přesněji vyvázání z tradičních životních souvislostí – jde ruku v ruce s unifikací a standardizací existenčních forem. Každý z rodiny sedí sám a izolovaně před obrazovkou. Tímto způsobem vzniká obraz sociální struktury individualizovaného masového publika nebo – v radikálnější formulaci – standardizovaná kolektivní existence izolované masy poustevníků (srov. G. Anders, 1980).

Tento stav vzniká *bez ohledu na hranice kultur a národů*. Lidé z celého světa se nezávisle na sociální vrstvě, k níž patří, večer takřkajíc setkávají na *televizní návsí* a konzumují zprávy. Individuální situace už nelze v tomto smyslu dokonce ani určit podle jejich institucionální závislosti na státních hranicích. Jsou součástí celosvětové standardizované mediální sítě. A nejen to: institucionální a národní hranice už v jistém smyslu neplatí. Díky médiím vedeme jakousi *podvojnou prostorovou a sociální existenci*. Jsme zároveň zde a někde úplně jinde, jsme sami, a přesto všichni posloucháme stejný koncert newyorské filharmonie nebo účastně sledujeme kruté scény z občanské války v Libanonu, zatímco každý sám izolovaně doma večeříme. Chceme-li, můžeme říci, že vznikající životní situace vykazují ve své struktuře díky této „bilokalizaci“ *individuálně-institucionální schizofrenní* strukturu. Ovšem s různými šancemi prohlédnout to podle toho, jsme-li uvnitř nebo venku. Zevnitř to prohlédnout nelze, zvnějšku nebo shora to je možné. Hranice mezi vnitřním a vnějším tedy existují a zároveň neexistují.

S tím souvisejí i *nové šance politické kontroly a vlivu*. Vzhledem k televizním návykům širokých vrstev obyvatelstva (jejich nerespektování vyvolává projevy újmy) se televizními programy utváří *zároveň* týdenní i denní řád života rodiny.

Privátní sféra není tím, čím se zdá být – sférou separovanou od okolí. Je do soukromí obrácenou a zasahující vnější stránkou okolností a rozhodnutí, která jsou přijímána jinde – v televizních sítích, ve vzdělávacím systému, v podnicích, na trhu práce, v dopravním systému atd. – a která v široké míře neberou ohled na své důsledky pro privátní biografie. Ten, kdo to nevidí, přehlíží jeden podstatný rys forem sociálního života ve fázi pokročilé moderny: překrývání a propojení vznikající individualizované privátní sféry a institucionálně zdánlivě ohraničených oblastí a sektorů vzdělání, konzumu, dopravy, produkce, trhu práce atd.

Tato závislost na institucích zvyšuje u vznikajících individuálních situací *náchylnost ke krizím*. Závislost na institucích není obecná, nýbrž je spjata s určitými prioritami. Klíč k zabezpečení materiální existence je na trhu práce. Pro uplatnění na trhu práce je nutné vzdělání. Ten, kdo se neuplatní a nemá vzdělání, stojí sociálně na pokraji materiálního propadu. Bez příslušných dokladů o vzdělání je situace stejně zhoubná jako v případech, kdy existují doklady, ale chybí odpovídající pracovní místa. Za těchto okolností se ti, kdo byli odmítnuti už při vstupu do systému odborného vzdělání, ocitají v sociální propasti. Poskytnutí či neposkytnutí potřebných učebních míst se tak stává otázkou integrace do společnosti nebo vyloučení z ní. Konjunkturální nebo demografické „výkyvy“ mohou zároveň vytlačit *celé generace na existenční okraj společnosti*. To znamená, že institucionálně závislé individuální situace vedou právě ve spojení s konjunkturami v oblasti ekonomiky a pracovního trhu ke specifickému znevýhodnění nebo zvýhodnění v rámci odpovídajících „*situací stejnověkových skupin*“. Tyto situace jsou ovšem vždy také důsledkem nedostatečné péče a zabezpečení ze strany státních institucí, které jsou tak tlačeny k tomu, aby pomocí právních regulací a přerozdělování v rámci sociálního státu zabránily institucionálně předem naprogramovanému nedostatku šancí u celých generací, životních fází a věkových tříd či aby jej kompenzovaly. *Instituce jednají na základě právně fixovaných kategorií „normálních biografí“, které stále méně odpovídají skutečnosti*. Páteří normální biografie je normální pracovní poměr. Systém sociálního zabezpečení je konstruován kolem stěžejního

bodu, jímž je participace na výdělečné práci. Zároveň nicméně roste počet těch, kdo nejsou ani při dobré vůli s to zapojit se do systému zaměstnání nebo to dokážou jen s velkou námahou. Sociální zabezpečení je založeno na standardech normality, které lze vzhledem ke konstantní masové nezaměstnanosti stále méně dodržovat a kterým čím dál méně odpovídá i vývoj životních podmínek v rodině a mezi muži a ženami. Koncepte „*živitele rodiny*“ byla zatlačena do pozadí rodinou, v níž jsou role toho, kdo vydělává a zaopatřuje, kdo pečuje o děti a vychovává je, sdíleny a mění se v závislosti na daných fázích a rozhodnutích. Na místo „úplných“ rodin nastoupily nejrůznější varianty rodin „neúplných“. Stále početnější skupina otců samostatně vychovávajících své děti se cítí diskriminována rozvodovým právem, jež se opírá o monopol matky atd.

Proti společnosti, která se vyvinula z osových prvků života industriální společnosti – jež představují sociální třídy, nukleární rodina, genderové role, povolání –, stojí tedy systém sociálních, administrativních a politických institucí, které nyní ve stále větší míře přejímají *funkci jakéhosi reprezentanta doznávající industriální epochy*. Ty působí normativně, pedagogicky a v disciplínu prosazujícím duchu na život, který se „odchyluje“ od úředních standardů normality. Stávají se vyznavači a obhájci někdejších jistot, které už platí jen pro stále menší část obyvatelstva. Takto se vyhrocují *protiklady mezi institucionálně projektovanou a společensky platnou „normalitou“* a hrozí nebezpečí, že budova industriální společnosti sklouzne do normativně právního formalismu.

Individualizovaná společnost se díky institucionální závislosti stává náchylnou k všemožným konfliktům, aliancím a koalicím *napříč* tradičními třídními hranicemi. Protiklad mezi stranami stojícími proti sobě na trhu práce ustupuje jako jednoznačný protiklad do pozadí a centrální místo zaujímají rozmanité formy, jimiž do privátní existence proniká konfliktním způsobem vytěsněná socialita: takové události jako plánovaná silnice v blízkosti vlastní zahrady, zhoršující se situace ve školním životě dětí nebo skládka atomového odpadu vznikající v okolí mohou vést k tomu, že do vědomí pronikají aspekty „*kolektivního osudu*“.

Rozhodující je však to, jak se institucionálně utvářený kolektivní osud projevuje v individualizované společnosti v životě lidí, jak je vnímán a formován. Kdybychom to chtěli vyjádřit přiměřeně, mohli bychom říci: konkávní zrcadlo třídního vědomí se třísťí, aniž se rozpadá, a každý úlomek vydává vlastní celkovou perspektivu, aniž by povrch zrcadla, plný drobných prasklin a puklin, rozpadlý na části, mohl ještě vydat jednotný obraz. Tím, že jsou lidé během individualizačního procesu stále znovu vytrhováni ze sociálních vazeb a privatizováni, dochází ke dvěma jevům. Na jedné straně se formy vnímání stávají formami privátními a zároveň – vzhledem k časové ose – *ahistorickými*. Děti už neznají životní kontext rodičů, ani nemluví o prarodičích. To znamená, že časové horizonty vnímání života se stále víc zužují, až se nakonec, v mezním případě, *historie smrskne ve (věčnou) přítomnost* a všechno se točí kolem osy vlastního já, vlastního života. Na druhé straně ubývá oblastí, v nichž na vlastní život působí společně organizované jednání, a přibývá tlaků nutících k tomu, aby si každý svoji biografii utvářel sám, a to také a právě tam, kde není ničím jiným než produktem okolností.

Individualizace v tomto smyslu znamená, že biografie člověka je vyvázána z daných determinací, že je otevřená, závislá na vlastních rozhodnutích a uložena každému jednotlivci jako úkol, který musí svým jednáním realizovat. Snižuje se podíl životních možností, jež jsou pro rozhodování zásadně uzavřeny, a zvyšuje se podíl biografii, které jsou pro rozhodování otevřeny a které musí jednatel sám utvářet. Individualizace životních situací a trajektorií tedy znamená, že biografie se stávají „*autoreflexivními*“; sociálně vyznačená biografie se přeměňuje v biografii, která je a musí být vytvářena samotným jednatelcem. Ten nejen může, ale musí sám přijímat rozhodnutí o vzdělání a povolání, o pracovišti a bydlišti, o manželském partnerovi a počtu dětí atd. a musí sám učinit i všechna sekundární rozhodnutí. Dokonce i tam, kde řeč o „rozhodnutích“ je příliš nabubřelá, protože chybí odpovídající vědomí i alternativy, bude jednatel muset „zaplatit“ za důsledky rozhodnutí, která nečinil. To znamená, že díky institucionálním a osobním historiím podmíněným

danostem vznikají jakoby *stavební prvky možností biografických kombinací*. Při přechodu od „normální biografie k biografii podle volby“ (Ley) se vytváří konfliktní a historicky bezprecedentní typ biografie „*udělej si sám*“ (Gross, 1985). Alternativa příznivých a znevýhodněných životních či konfliktních situací je relativizována kumulací problémů příznačných pro jednotlivé životní fáze (u mladých lidí k nim patří např. souběžné rozhodování o manželství, dětech a povolání manželských partnerů), které vyžadují specifické plánování a sladění v privátní i institucionální rovině.

Nechce-li být jednatel v individualizované společnosti potrestán trvalým znevýhodněním, musí se naučit pojímat sám sebe jako střed jednání, jako plánovací kancelář ve vztahu k vlastní biografii, k vlastním schopnostem, orientacím, partnerským vztahům atd. V podmínkách prikazujících utvářet vlastní biografii se ke společnosti *musí* přistupovat individuálně jako k „proměnné“. Omezené možnosti získání vzdělání jsou nepochybně problémem, který se týká všech; co to však znamená pro utváření mého vlastního osudu, při němž mě nikdo nemůže zastoupit? Co mohu, co musím udělat, abych i při studijním průměru 2,5 mohl studovat medicínu? Společenské determinanty zasahující do vlastního života musí být pojímány jako „proměnné okolního světa“, které je ve vztahu k vlastnímu životnímu prostoru možné „invenčním duchem opatření“ ve sféře vlastního jednání a v souladu s „vnitřní diferenciací“ možných kontaktů a aktivit zmírnit, obejít nebo eliminovat.

Je vyžadován *aktivní model jednání v každodenním životě*, který klade do svého středu vlastní já, jemuž poskytuje a otevírá možnosti jednání a dovoluje mu tak smysluplně propracovávat vznikající možnosti utváření a rozhodování spojené s vlastní biografii. To znamená, že pod povrchem intelektuálních iluzí je třeba pro vlastní přežití vytvořit *obraz světa centrováný na já*, který takřkajíc zcela převrací vztah mezi já a společností, který jej myslí a realizuje jako využitelný pro utváření vlastní biografie.

Důsledkem je to, že se otevírají stavidla subjektivizace a individualizace společensky a institucionálně produkovaných rizik

a rozporů. Pro jednotlivce nejsou institucionální situace, jimiž je determinován, už jen událostmi a okolnostmi dopadajícími na něj zvnějšku, ale přinejmenším *také důsledky jeho vlastních rozhodnutí*, které musí jako takové vidět a zvládnout. Napomáhá tomu i fakt, že se potichu mění povaha oněch typických událostí, jež svádějí jednotlivce z jeho cesty. Jestliže to, co ho dříve postihlo – např. válka, přírodní katastrofa, smrt manželského partnera –, bylo spíše „ranou osudu“ seslanou Bohem nebo přírodou, jedním slovem událostí, za niž sám nenesl žádnou odpovědnost, pak dnes jde daleko spíše o události, které jsou považovány za „osobní selhání“, od neúspěchu při zkoušce až po nezaměstnanost nebo rozvod. V individualizované společnosti přibývá tedy rizik nejen z čistě kvantitativního hlediska, nýbrž vznikají i kvalitativně nové formy osobních rizik: jako dodatečné břemeno se objevují i nové formy „připisování viny“. Tyto tlaky na vlastní vypracovávání, plánování a vytváření biografie povedou pravděpodobně dříve či později i k novým požadavkům v oblasti vzdělání, péče, terapie a politiky.

Nakonec je třeba poukázat i na poslední, zdánlivě protichůdný základní rys: individualizované biografie, které jsou ve svých strukturách na jedné straně spjaty se sebeutvářením, jsou na druhé straně natolik otevřeny, že je skoro nelze uzavřít. *Součástí individuální biografie se stává všechno, co se z hlediska teorie systémů jeví jako oddělené: rodina a výdělečná práce, vzdělání a zaměstnání, administrativa a doprava, spotřeba, medicína, pedagogika atd.* Hranice subsystémů platí pro subsystémy, ale nikoli pro lidi v institucionálně závislých individuálních situacích. V návaznosti na J. Habermase je to možné zformulovat takto: individuální situace se *vymykají* rozlišování mezi systémem a žitým světem. Hranice subsystémů procházejí individuálními situacemi. Ty jsou takřikajíc biografickou stránkou toho, co je institucionálně odděleno. Z tohoto hlediska jde o individualizované institucionální situace, jejichž souvislosti a trhliny, v systémové rovině zanedbané, vytvářejí permanentní třecí plochy, nesoulad a rozpory v individuálních biografiích a mezi nimi. Život se v těchto podmínkách stává *biografickým řešením rozporů systému* (např. rozporů mezi vzděláním a zaměstnáním, mezi právně

předpokládanou a reálnou normální biografií). * Biografie je – použijeme-li formulace navazující na N. Luhmanna – *sumou racionalit subsystémů*, do níž v žádném případě není zahrnuto jejich okolí. Nejde jen o to, že koupě balíčku kávy v krámku na rohu ulice se za určitých okolností stává otázkou spoluúčasti na vykořisťování dělníků pracujících na jihoamerických plantážích. Nejde jen o to, že díky všudypřítomnosti pesticidů se předpokladem přežití stává základní kurs (anti-)chemie. Nejde jen o to, že pedagogika a medicína, sociální právo a plánování dopravy předpokládají aktivní – jak se to vždy tak krásně říká – „spolumyslicí individuum“, které se díky vlastní jasnožřivosti dokáže orientovat v této džungli přechodných konečně platných řešení. Všichni příslušníci a další experti skládají svoje rozpory a neshody u nohou jednotlivce a propouštějí ho většinou s dobře míněnou výzvou, aby vše posoudil na základě vlastních představ. Detradicionalizace a vytvoření celosvětové sítě médií vede k tomu, že biografie se stále víc vymaňuje ze svých bezprostředních životních okruhů a přes hranice zemí a hlavy expertů se otevírá pro *tele-morálku*, díky níž se jednotlivec dostává do situace, kdy může potenciálně zaujmout trvalé stanovisko. Zatímco se propadá do bezvýznamnosti, je pozvedáván na iluzorní trůn toho, kdo utváří svět. A zatímco vlády (ještě) jednají v rámci národních států, biografie se už otevírá světové společnosti. A nejen to: světová společnost se stává *součástí* biografie, i když s tímto trvalým přespřílišným požadavkem se lze vyrovnat jen opakem – nenasloucháním, simplifikací a hostejností.

* Tato skutečnost má praktický důsledek pro bádání: biografické výzkumy, které se pohybují jen v linii výzkumu rodiny nebo sociální stratifikace, se stávají problematickými. Ten, kdo chce zkoumat standardizaci a (implicitně) možnost politického utváření individuálních situací, musí také něco vědět o problémech vzdělání, o vztazích v oblasti zaměstnání, o průmyslové práci, o masové spotřebě, o sociálním právu, o dopravě a urbanismu. Biografický výzkum by v tomto smyslu byl – alespoň v rovině požadavku – jakýmsi interdisciplinárním bádáním o společnosti z hlediska subjektu – bádáním probíhajícím *napříč* specifickými oblastmi sociologie.

Kapitola VI

Destandardizace výdělečné práce: k budoucnosti vzdělání a zaměstnání

Význam, jakého v industriální společnosti nabyla práce, nemá v dějinách obdoby. V městských státech antického Řecka byla práce nutná pro zajištění života, která se vyčerpávala věčně stejným uspokojováním každodenních potřeb a nezanechávala žádné další stopy, přikázána otrokům. Svobodní občané se věnovali politické činnosti a kulturní tvorbě. I ve středověku, kdy práce byla ještě prací rukou, měla dělba práce jiný smysl. Aristokracie pokládala práci za něco nedůstojného. Ta byla věcí nižších stavů. Nejbezpečnější známky hroučícího se světa se objevovaly tam, kde se mužský potomek nějakého váženého aristokratického rodu musel chopit povolání a snížit se například k medicíně nebo právu. Kdyby byl někdo v oněch dobách ohlásil to, co se v posledních letech věští o postupném zanikání nebo dokonce úplném zániku výdělečné práce, nikdo by nebyl toto poselství ani rozruch kolem něho pochopil.

Význam výdělečné práce pro život lidí v industriální společnosti se nezakládá – alespoň ne v podstatné míře – na práci samé. Vyvěrá nepochybně především z toho, že vynakládání pracovní síly je základem existenčního zajištění právě i individualizovaného způsobu života. I to však jen částečně vysvětluje šok, jaký vyvolávají zprávy o postupném zanikání společnosti práce. Výdělečná práce a činnost v povolání se v industriální epoše staly *osou života*. Výdělečná práce a rodina tvoří bipolární systém souřadnic, v němž je zakotven život v této epoše. Je to možné ukázat na ideálně typovém průřezu života v ničím nedotčeném industriálním světě. Dospívající jednatelce už v dětství, kdy je ještě plně svázán s rodinou, díky otci poznává, že klíčem ke světu je povolání. Proces vzdělávání zůstává později ve všech svých etapách

orientován na onen v něm dosud nepřítomný „neznámý svět“ povolání. Dospělý věk se odvíjí zcela ve znamení výdělečné práce, nejen vzhledem k časovým nárokům práce samé, ale také se zřetelem k jejímu promýšlení a plánování v době mimo, před a po práci. Dokonce i „stáří“ je definováno tím, že stojí mimo povolání. Začíná tam, kde jsou lidé – bez ohledu na to, zda se cítí nebo necítí starými – propuštěni ze světa povolání.

Význam, jakého výdělečná činnost nabyla pro život lidí v industriálním světě, nevystupuje snad nikde tak zřetelně jako v situaci, kdy se dva neznámí lidé setkají a jeden druhému položí otázku: „Čím jste?“ Když na ni odpovídají, nezmiňují se o svých koníčcích – chovatel holubů –, o své náboženské příslušnosti – katolík – a neberou v potaz ani ideál krásy – vždyť vidíte, ruská vláska s plnými řadry –, ale jako nejsamozřejmější věc na světě, který se v zásadě právě kvůli této odpovědi otřásá, uvádějí povolání: kvalifikovaný dělník u Siemensu. Když známe povolání svého protějšku, myslíme si, že *ho (ji)* známe. Povolání slouží jako vzájemná identifikační šablona, jejíž pomocí hodnotíme lidi, kteří je „mají“, po stránce jejich osobních potřeb a schopností, jejich ekonomického a sociálního postavení. I když je to podivné, stavíme osobu na roveň povolání, které má. Ve společnosti, v níž život závisí na povolání jako na červené niti, obsahuje povolání skutečně některé klíčové informace: příjem, status, jazykové schopnosti, možné zájmy, společenské kontakty atd.*

Helmut Schelsky mluvil v tomto smyslu ještě v polovině šedesátých let o tom, že *rodina a povolání představují dvě velké jistoty, které lidem v moderně zůstaly*. Dodávají jejich životu „vnitřní stabilitu“. Povolání otevírá jednotlivci přístup ke kontextům společenské aktivity. Dokonce je snad možné říci, že ten, kdo má povolání, stává se jen díky svému pracovnímu místu někým, kdo v malém „spoluutváří svět“. V tomto ohledu zaručuje povolání (stejně jako na druhé straně rodina) *základní sociální zkušenosti*. Povolání je místem, kde může být sociální skuteč-

* Srov. k tomu podrobněji U. Beck, M. Brater, H. J. Daheim, *Soziologie der Arbeit und der Berufe*, Reinbek, 1980.

nost zakoušena na základě participace, takřkajíc z první ruky.*

Ponecháme-li stranou otázku, zda tento obraz adekvátně reprodukuje situaci v šedesátých letech, dnes už něco takového vzhledem k pravděpodobné budoucnosti v mnoha oblastech zaměstnání v žádném případě neplatí. Stejně jako rodina *ztratilo na druhé straně i povolání svoje někdejší jistoty a ochranné funkce*. Zároveň s povoláním ztrácejí lidé i vnitřní páteř svého života zformovanou v industriální epoše. Problémy a požadavky výdělečné práce pronikají celou společností. Industriální společnost je i mimo sféru práce *skrz naskrz společností výdělečné práce* – schematicou svého života i svými radostmi a strastmi, svým pojetím výkonu i svým ospravedlňováním nerovnosti, svým sociálním právem a mocenskou rovnováhou i svou politikou a kulturou. Jestliže ji čeká systémová změna v oblasti výdělečné práce, bude to také změna společnosti.

1. Od systému standardizovaného plného zaměstnání k systému flexibilního a pluralizovaného neúplného zaměstnání

O tématu masové nezaměstnanosti se v západních industriálních zemích stále ještě diskutuje v rámci starých otázek a kategorií. Skoro ve všech politických a ekonomických táborech dosud převládá naděje, že během konsekventního oživení ekonomiky v devadesátých letech dojde k novému průlomu směrem k plné zaměstnanosti. Ani teoreticky, ani politicky není dosud brána systematicky v úvahu možnost, že stojíme na počátku *antiindustriálního racionalizačního procesu*, během něhož budou předmětem diskuse *principy* dosavadního systému zaměstnání, a nikoli jen restratifikace v profesní a kvalifikační struktuře.

* „Kontinuita života a kontinuita povolání dnes v našich očích nejtěsněji souvisí, zatímco jsme mnohem snadněji ochotni změnit např. sociální a regionální okolí. Někdo může dnes poměrně snadno změnit bydliště, a dokonce i zemi a společnost, aniž je „vykořeněn“, pokud si jen může při této změně zachovat možnosti spojené s jeho povoláním a profesními aktivitami“ (H. Schelsky, 1972, s. 32). Schelského práce, kterou Beck cituje, není uvedena v literatuře ke kapitole a nepodařilo se nám ji dohledat. Pozn. red.

Při veškerých neshodách jsou ale odborníci v jednom bodě zjedno: dokonce ani při míře hospodářského růstu mezi 2 % a 4 % *nebude do devadesátých let možné odstranit* vysokou nezaměstnanost přesahující dvoumilionovou hranici. Teprve pak totiž nástupem demograficky slabých ročníků drasticky klesne – až pod úroveň na počátku osmdesátých let – dosud stále strmě stoupající potenciál „výdělečně činných osob“, a tudíž i poptávka po pracovních místech. Do tohoto žonglování s čísly vstupuje mnoho neznámých: jak velký bude například podíl žen na výdělečné práci, který se v posledních desetiletích nepřetržitě zvyšuje; do jaké míry bude rychle postupující zavádění nových informačních technologií a automatizovaných výrobních systémů schopno kompenzovat takto zrušená pracovní místa zvýšením odbytu (odhady kolísají mezi 1:2 a 1:6); a do jaké míry lze konečně pracovní místa s plnou pracovní dobou paušálně přeměnit v nejrůznější formy pracovních míst s dobou neúplnou a jak dalece tak veškeré dosavadní výpočty, které v zásadě měří objem výdělečné práce na základě pracovních míst s plnou pracovní dobou, přestávají být aktuální.

Nejistoty obklopující tyto propočty ale nesmějí zastírat jejich velký politický význam. Tento odhad vývoje sice ještě předpovídá dlouhé hubené období sahající až hluboko do devadesátých let, po těchto „hubených letech“ se však prý dají na pracovním trhu opět očekávat léta „tučná“ – s tím rozhodujícím důsledkem, že se tímto způsobem (přímo či nepřímo) podporuje „*nepolitika přezimování*“. Podle této verze zbavující politiky tlaku záleží jen na tom, přijmout „přechodná opatření“, která zmírní situaci „postížených mezigenerací“. Pokud jde o zásadní politický kurs v oblasti hospodářství, trhu práce a vzdělání, není naproti tomu nejen třeba, ale ani se nakonec nesmí nijak experimentovat.

Tato interpretace, která se v posledních letech široce prosadila jak vědecky, tak i politicky, stojí a padá s premisou, že tu bude systematicky zpochybněna: tvoří ji představa o *kontinuitě* dosavadního systému zaměstnání a jeho nosných pilířů, jimiž jsou podnik, pracovní místo, povolání, námezdní práce atd. Zároveň se vylučuje možnost, že by modernizační procesy v oblasti informační technologie, ale i v sociální a právní sféře mohly inicio-

vat takřkajíc „*ústavní změnu*“ systému zaměstnání. Právě možnost takové změny v systému výdělečné práce budeme promyšlet v následujícím textu. Vycházím přitom – ve stopách starého dobrého Poppera – z toho, že teprve teoretická alternativa umožňuje empirickou verifikaci, i v případě antiteze. V následujícím textu tedy půjde o soubor hypotéz – o nic více ani méně –, jež dosud nebyly empiricky verifikovány a podrobeny kritické diskusi; jejich hlavní funkce ale spočívá v tom, prolomit převládající (a politicky tak důsažný) *teoretický monismus* myšlení o kontinuitě a díky takto vytvořené konkurenci interpretací – kontinuita nebo přelom ve vývoji zaměstnání – vůbec v budoucnosti umožnit empirickou verifikaci *obou* hledisek. V tomto smyslu je nejprve třeba objasnit, co se může rozumět „změnou systému“ výdělečné práce (viz též 8. kapitola, 7.). Poté bude nutné podrobně osvětlit, *čím, jak a s jakými důsledky* je tato změna systému stimulována a případně realizována, na jaké překážky naráží, jaká vytváří rizika atd.

Při extrapolacích vývoje nezaměstnanosti do roku 2000, ale i při osobních plánech lidí v oblasti vzdělání a povolání se stejně jako v politickém myšlení a jednání předpokládá, jak jsme již řekli, že současný systém zaměstnání zůstane ve svých základních rysech konstantní. Vychází se přitom z následujících předpokladů, které se právě v souvislosti s aktuálními vlnami modernizace a racionalizace stávají spornými:

Systém zaměstnání, který vznikl v devatenáctém století jako výsledek vážných politických konfliktů a krizí, spočívá na vysokém stupni *standardizace* ve všech podstatných dimenzích, jež představují pracovní *smlouva*, *místo* práce a pracovní *doba*. Investice práce je z hlediska právních podmínek regulována standardními smlouvami, jejichž rámcové podmínky jsou např. po stránce tarifů dojednávány pro celá odvětví a skupiny zaměstnání. Zcela samozřejmou věcí se pro nás stalo, že práce je koncentrována na určitém místě a že se vykonává ve (velkých) podnikových organizacích. Jako časové organizační měřítko uplatňované nejen při plánování a investici pracovní síly v podniku, ale i v kontextu individuálních biografii, zůstává také až hluboko do sedmdesátých let základem systému zaměstnání – až na některé výjimky

– jednotná norma „celoživotní celodenní práce“. Tento systém nejen dovoluje – v principu – stanovit jasné hranice mezi prací a neprací, které se dají prostorově a časově vyznačit, ale umožňuje také vyjádřit sociální a právní předěl mezi nezaměstnaností a zaměstnáním. Tento *standardizovaný systém plného zaměstnání* začíná v rámci aktuálních i perspektivních racionalizačních vln díky flexibilizaci svých tří nosných sloupů – pracovního práva, pracoviště a pracovní doby – postupně ztrácet pevné obrysy a soudržnost. *Hranice mezi prací a neprací se tak stávají pohyblivými. Šíří se flexibilní, pluralizované formy neúplného zaměstnání.*

Vědomí, že norma celoživotní celodenní práce byla mezitím narušena rozmanitými formami flexibilizace pracovní doby, již proniklo i do nejvzdálenějších koutů společnosti. Daleko méně známý je fakt, že v blízké budoucnosti by totéž mohlo platit i o *prostorové koncentraci*, a tedy o „podnikové formě“ výdělečné práce. Kooperace v rámci podniku může být už dnes alespoň v dílčích oblastech (administrace, kancelářské práce, management, služby) řízena elektronicky, může tedy být organizována *decentrálně*, takřkajíc „difuzně“ a „nezávisle na místě“. Tato prostorová dekoncentrace výdělečné práce přitom může nabýt mnoha forem: od uvolnění předpisů regulujících přítomnost na pracovišti přes nové, difuzně rozptýlené sítě oddělení a týmů až po vyčlenění a plnění určitých dílčích funkcí formou částečné nebo úplné elektronické práce doma. Všechny tyto formy však vedou ke stejnému důsledku. Uvolňuje se souvislost mezi společenskými pracovními a produkčními procesy, přestává být samozřejmé, že přímá kooperace znamená, že se „společně pracuje na jednom místě“. Tím však systém zaměstnání podstatným způsobem mění svoji formu. Místo *viditelné* podnikové formy práce koncentrované ve výškových budovách nebo továrních halách nastupuje *neviditelná* organizace podniku. Zřetelnou známkou takového přechodu od starého systému zaměstnání k systému novému by bylo postupné *osiřování* budov s velkými pracovními prostory, které by jako jacísi dinosauri industriální éry už jen připomínaly doznívající epochu. Nakonec by se tak nedělo nic zásadně nového. Neviditelné pro-

pojení kapitálu by se „pouze“ přeneslo do roviny obsahové organizace práce – i podnikovému managementu by to ostatně přineslo analogické výhody v podobě skrytých možností organizace a nově vytvářených sítí.

Je samozřejmé, že tato časová a prostorová flexibilizace výdělečné práce nemusí ve všech oblastech systému zaměstnání probíhat jednotně. Dá se předpokládat, že pluralizace pracovní doby a místa práce může postupovat nezávisle na sobě nebo po sobě. A stejně tak není dnes možné předvídat, kde trvale nebo přechodně narazí na věcnou a/nebo politickou hranici, jaké funkční oblasti (a tedy jaké profesní skupiny, jaká odvětví a oddělení) z ní zůstanou vyloučeny. Už dnes se ale dá říci, že flexibilizace pracovní doby, přechod od plné pracovní doby k nejrůznějším pracovním místům s pracovní dobou neúplnou *nemůže být ve vztahu k příjmům neutrální*. To znamená, že dělení pracovní doby (jehož cílem není přezaměstnanost, nýbrž generalizace *částečné* zaměstnanosti, snížení nezaměstnanosti) je doprovázeno přerozdělováním příjmů, sociálního zabezpečení, šancí v povolání a postavení v podniku, a to vše směrem *dolů*, ve smyslu *kolektivní degradace* (bez ohledu na oborovou, profesní a hierarchickou diferenciaci). Politika v oblasti pracovní doby je v tomto smyslu vždy také *politikou přerozdělování* a vytváří nové sociální nejistoty a nerovnosti. To je také jistě podstatnou příčinou odporu odborů stejně jako aktivního tlaku mnoha podniků v posledních letech. A platí to dokonce i tehdy, když flexibilní formy neúplného zaměstnání vzbuzují stále větší zájem (zejména mladších) žen a mužů nebo když jsou přímo vyžadovány, aby bylo možné lépe sladit výdělečnou práci a práci v rodině, práci a život. Jak později ještě ukážeme, může se s prostorovou flexibilizací výdělečné práce a tedy s větší suverenitou pracovníků ve vztahu k vlastní práci pojit *privatizace zdravotních a psychických rizik práce*. Normy platné v oblasti ochrany práce se při decentralizovaných formách práce vymykají veřejné kontrole a výdaje spojené s jejich porušováním nebo zachováváním se přesouvají na samy pracovníky (podobně podniky ostatně ušetří i na nákladech spojených s centrální organizací výdělečné práce, od nákladů na budovy až po výdaje na údržbu elektronického vybavení).

Jestliže tyto důsledky destandardizace v oblasti pracovní doby a pracovního prostoru shrneme, můžeme říci, že probíhá přechod od jednotného, pro industriální společnost příznačného systému celoživotní a celodenní práce, jehož radikální alternativou je nezaměstnanost, k rizikovému systému flexibilního, pluralizovaného, decentralizovaného neúplného zaměstnání, který už možná *nebude znát problém nezaměstnanosti (ve smyslu nedostatku výdělečné práce)*. Nezaměstnanost je v tomto systému takřkajíc v podobě neúplných forem zaměstnání „integrována“ do systému zaměstnání, ovšem výměnou za *generalizaci nejistot spojených se zaměstnáním*, které „starý“ jednotný systém plného zaměstnání spjatý s industriální společností v tomto smyslu neznal. Podobně jako v devatenáctém století má i tento vývoj jako bůh Janus zásadně *dvojí tvář*. Pokrok se tu novým způsobem pojčuje s pauperizací. Zisky podniků založené na produktivitě jsou doprovázeny problémy v oblasti kontroly. Pracovníci vyměňují trochu svobody získané ve vztahu k práci za nové tlaky a materiální nejistoty. Nezaměstnanost mizí, ale zároveň se znovu objevuje v nových rizikových formách neúplného zaměstnání. To vše znamená, že dochází k dvojnásobnému, rozpornému vývoji, kdy výhody a nevýhody jsou navzájem neoddělitelně propojeny, k vývoji, jehož dalekosáhlé důsledky a rizika jsou nepředvídatelné i pro politické vědomí a jednání. Právě to máme na mysli, když hovoříme o systému neúplného zaměstnání v *rizikové společnosti*.

V industriální společnosti bylo po dlouhé fázi přivyknání samozřejmé, že výdělečná práce je prací *mimo* domov. V systému rizikové společnosti se od tohoto oddělení práce v rodině a výdělečné práce díky uvolněným ustanovením o přítomnosti na místě práce a elektronickému propojení decentralizovaných pracovišť atd. opět upouští. Dalekosáhlé společenské důsledky, které to může přinést, lze prozatím jen tušit: mohou zahrnovat odlehčení v oblasti každodenní dopravy do zaměstnání a tedy i odlehčení ve vztahu k přírodnímu prostředí a lidskému soužití, potenciální deurbanizaci měst, omezení každodenní lokální mobility, která může být takřkajíc delegována na elektroniku a může tak i při prostorové imobilitě dokonce ještě růst atd.

Ani dosavadní základní kategorie – podnik, povolání, námezdní práce – už nepostihují vznikající skutečnost této organizace práce, která se zčásti stává společensky neviditelnou. Ve vztahu ke vznikajícímu systému neúplného zaměstnání jsou totiž asi stejně vhodné jako pojmy spojené s prací ve feudální společnosti ve vztahu k pracovním vztahům společnosti industriální. To neznámá, že by snad námezdní práce byla tímto vývojem v pozitivním smyslu zrušena, ale spíše naopak: vznikající flexibilní a pluralizované formy neúplného zaměstnání jsou námezdní práci *více* než kdykoli dříve a současně jí už vůbec *nejsou*; to však znamená jenom tolik, že díváme-li se na vznikající skutečnost práce brýlemi našich pojmů spjatých s industriální společností, marně se takřkajíc namáháme.

Perspektivu, která tu byla načrtnuta, můžeme zformulovat také takto: to, co bylo dosud antiteticky kladeno proti sobě – formální a neformální práce, zaměstnání a nezaměstnanost –, bude v budoucnosti *splyvat* v nový systém flexibilnějších, pluralizovanějších, rizikovějších forem neúplného zaměstnání. Tato integrace nezaměstnanosti díky pluralizaci vztahů spjatých s výdělečnou prací sice známý systém zaměstnání úplně nevytlačí, převrství jej ale nebo ho spíše podkope, a vzhledem k celkově klesajícímu objemu výdělečné práce jej vystaví permanentnímu tlaku nutícímu k přizpůsobení. Tento vývoj se dá také popsat jako *rozdvojení trhu práce v závislosti na standardizovaných a destandardizovaných normách nasazení pracovní síly* (v časovém, prostorovém a sociálně právním ohledu). Tímto způsobem dochází k novému rozštěpení trhu práce na jednotný normální pracovní trh industriální společnosti a flexibilní a pluralizovaný trh neúplných zaměstnání existující v rizikové společnosti, přičemž tento druhý trh práce se neustále rozšiřuje a stále víc převládá nad trhem prvním. Proč? Prozatím jsme provedli pouze teoretické rozlišení a načrtli určitou typologii. Nyní musíme svůj odhad, že proces modernizace systému zaměstnání spojený s vývojem informační technologie už postupuje tímto směrem, také zdůvodnit. Veškerá politika ve sféře práce – ať už státní nebo podniková – se nejpozději od počátku osmdesátých let podřizuje zákonu *nového rozdělení systémově produkovaného nedostatku práce*. Zatímco dosud

se vycházelo z toho, že hospodářské znovuoživení povede také ke snížení nezaměstnanosti, v posledních letech se postupně ukazuje, že jde o dvě navzájem nezávislé veličiny. Mnoho podniků – téměř všechny velké podniky německého průmyslu – zvýšily během uplynulých tří let obrát – a současně zredukovaly personál. Bylo to umožněno rozsáhlým nasazením mikroelektroniky v kombinaci s novými organizačními formami zbývající práce. Numericky řízené stroje – elektroničtí „automatizovaní otroci moderní doby“ – přebírají nejprve velkou část práce ve výrobní sféře (automobilový průmysl, chemický průmysl, strojírenství), ale kolega komputer redukuje i práci v administraci a kanceláři. Rozměry a průraznost tohoto vývoje zřetelně vystoupí, podíváme-li se na zvyšování produktivity mezi roky 1977 a 1984. Zatímco v roce 1977 činila produktivita na pracovní hodinu v průmyslu a v hornictví ještě 2,7 %, do roku 1979 stoupla na 4,7 % a do roku 1982 pak kolísavě klesala na 1,5 %. Teprve v posledním čtvrtletí 1983 pojednou strmě stoupla, až v roce 1984 dosáhla hodnoty 10,8 % (propočet na základě prvního čtvrtletí). To znamená *značné zvýšení produktivity v období jen o málo přesahujícím jeden rok!* (srov. *Der Spiegel*, 1984, č. 21, s. 22n.). Tento vývoj má svoji paralelu v nasazení průmyslových robotů, jejichž počet činil v roce 1980 1 255, v roce 1982 se zvýšil na 3 500 a v roce 1984 činil už 6 600 (srov. *Süddeutsche Zeitung*, 8. 2. 1985, s. 23). Přitom tu jde jen o první vlny vývoje, jehož konec dnes nelze vůbec předvídat.

V převládajícím systému zaměstnání s plnou pracovní dobou je nedostatek práce rozdělován podle jednoznačného černobílého schématu – zaměstnání a nezaměstnanost. V současné krizové situaci je jako deus ex machina odkrývána a propagována organizační rezerva, kterou představuje pracovní doba, a zkoumají se její výhody a nevýhody. Velmi rychle se přitom ukazuje, že prostor pro *standardizované* zkracování pracovní doby při plném vyrovnání mzdy je mimořádně omezený.* Jak ukazuje vý-

* Tato integrace ne-práce (mimo nezaměstnanosti) do systému zaměstnání může být mnoha forem. Nejznámější jsou tyto formy zvýšení průměrného věku při vstupu do prvního zaměstnání, snížení průměrného věku při odchodu do důchodu, zavedení

sledek boje o zavedení 35-hodinového pracovního týdne, platí to nejen pro týdenní pracovní dobu, ale také pro snižování věkové hranice pro odchod do důchodu nebo pro prodloužení povinného školního vzdělání – v obou posledně uvedených případech jde o paušální redukci objemu výdělečné práce, což nespadá do kompetence stran jednajících o mzdových tarifech. V podmínkách standardizovaného systému plného zaměstnání – tento závěr se rýsuje – vede redukce výdělečné práce nutně k masové izolaci nezaměstnaných. V souladu s tím roste tlak na *flexibilizaci* zaměstnaneckých vztahů v otázce pracovní doby. Flexibilizace pracovní doby má mnoho zastánců: patří k nim státní instance, které jsou vzhledem k „politickému skandálu“ masové nezaměstnanosti tlačeny k jednání; ženy, a zejména mladší zaměstnanci, kteří si od flexibilizace pracovní doby slibují lepší sladění práce v rodině s výdělečnou prací nebo větší „suverenitu po stránce času“; podniky, které odkrývají v organizačním využití pracovní doby netušené zdroje produktivity. Tato takřkajíc *obří koalice* státu, velké části zaměstnanců a podnikového managementu naráží na *odpor* odborů (a tradičních dělnických stran), které jsou

neúplné pracovní doby, snížení celoživotní doby práce, redukce počtu pracovních hodin v rámci týdne a dne, prodloužení průměrné doby dovolené, prázdnin a pracovního volna, častější přerušování práce účastí na kurzech dalšího vzdělávání během celého výdělečného života atd. Všechny tyto indikátory svědčí o tom, že společnost výdělečné práce se v tomto století (a v různé míře ve všech západních industriálních společnostech) systematicky *zmenšuje*. V Německu se denní, týdenní, roční a celoživotní doba práce v posledních sto letech značně snížila. Kolem roku 1880 činila týdenní pracovní doba přes 65 hodin a také před první světovou válkou ještě přesahovala 55 hodin; ve dvacátých letech byla oficiálně snížena na 48 hodin. V druhé polovině padesátých let činila stále ještě 47 hodin, pracovalo se šest dnů a dovolená trvala přibližně dva týdny. V současnosti dovolená naproti tomu trvá přibližně šest dnů a týdenní pracovní doba činí 40 hodin v rámci pěti dnů. Souběžně se se stále častějšími případy dřívějšího odchodu do důchodu snižuje celoživotní doba práce; pro mnoho výdělečně činných osob končí dnes život v povolání nejpozději ve věku 57–60 roků. Mladí lidé současně vstupují do systému zaměstnání stále později. Zatímco v polovině padesátých let připadalo u mladých výdělečně činných pracovníků na jednu odpracovanou pracovní hodinu v ročním průměru 2,9 nepracovních hodin, v roce 1980 činil tento poměr přibližně 1:4,1. V posledních desetiletích se také v podnicích rozmnožila opatření zaměřená na podporu dalšího vzdělávání a výrazně se prodloužila doba, která je mu věnována, takže se dnes dá velmi dobře mluvit o reintegraci odborného vzdělávání do systému práce a zaměstnání.

si vědomy, že se otřásají základy dosavadního zaměstnaneckého systému i jejich vlastního mocenského postavení.

Podniky odkrývají v této zdánlivě patové situaci *produktivní sílu, kterou tvoří neúplná pracovní doba, neúplné zaměstnání* nebo obecněji řečeno destandardizace norem pro využívání práce a v ní obsažené organizační možnosti pro zvyšování produktivity na základě mikroelektroniky.* Děje se to ovšem nejednotně, dochází k rozporům a nepravidelným skokům.

K překvapení pozorovatelů, kteří se zabývají průmyslovou sociologií, dochází „v ústředních průmyslových sektorech před našima očima k zásadní změně ve využívání zbývajících pracovních sil, která by však byla pojmána příliš úzce a jednostranně, kdybychom ji charakterizovali jako krizi taylorismu. Můžeme plným právem mluvit o změně paradigmatu politiky práce v podnicích

* To, že redukce pracovní doby v systému výdělečné práce je takto odkrývána jako organizační produktivní síla, má ovšem delší tradici. Martin Sklar v tomto smyslu posunuje první náznaky eroze společnosti práce v USA už do období po první světové válce. Vývojové trendy, které lze statisticky doložit, nebyly ovšem dlouho interpretovány v tomto smyslu, protože byly pokládány za reverzibilní. V popředí přitom v zásadě stály tři základní fakty: za prvé, počet dělníků ve výrobě a objem vyrobeného zboží až do roku 1919 celkově narůstal, zatímco mezi roky 1919 a 1929 se počet dělníků o 100 000 snížil, ačkoliv produktivita se současně zvýšila, a to přibližně o 65%. Za druhé, zatímco podíl práce v ekonomice, měřený v „osobách-rocích“, se celkově zvýšil z 28,3 mil. v roce 1890 na 42,5 mil. v roce 1910, v období mezi roky 1910 a 1920 se zvýšil jen o 1 mil. a během dvacátých let nakonec zvyšování kleslo na nulovou hodnotu. Sklar interpretuje tyto statisticky doložitelné vývojové trendy a vztahy tak, že počátkem dvacátých let začaly působit nové výrobní síly. Tímto způsobem se dařilo zvyšovat produktivitu *nezávisle* na expanzi podílů práce (měřeno dobou práce). V tomto smyslu tu již existovaly první náznaky eroze „starého“ industriálního systému a vzniku „nového“ systému práce. Rozvoji výrobních sil přitom ve dvacátých letech napomáhaly tři ústřední inovace v oblasti managementu: za prvé to byl taylorismus, který konečně – po dvou desetiletích odporu – široce pronikl do továren; za druhé se v celém výrobním systému rozšířila elektřina se svými novými možnostmi; za třetí se uplatňovaly nové organizační techniky, aby se tak vyvážila centralizace a decentralizace velkých a prostorově vzdálených podniků. Odhalené a využité možnosti zvyšování produktivity vycházely tedy již v této rané fázi z racionalizace v oblastech informací, technologie a organizačního managementu (srov. M. Sklar, *On the proletarian revolution and the end of political-economic society*, in: *Radical America*, 1969, č. 3, s. 3–28, cit. podle L. Hirschhorn, *The theory of social services in disaccumulationist capitalism*, in: *International Journal of Health Services*, vol. 9, 1979, č. 2, s. 295–311).

základního sektoru“ (H. Kern, M. Schumann, 1984, s. 149). Vytlačování a nová organizace lidské práce se uskutečňují v podmínkách tayloristických forem práce, přičemž dochází k přesnému *převrácení* původně platné „filosofie managementu“. Omezující dílčí úkony mohou být v současných nebo budoucích racionalizačních procesech plně nebo částečně převzaty výrobními automaty a nově vznikající úkoly spojené s dozorem, řízením a údržbou se soustřeďují v rukou několika odborně vysoce kvalifikovaných osob. Princip dělby práce či spíše rozdrobení práce je nahrazován opačným principem *spojování dílčích úkolů na vyšší úrovni kvalifikace a odborné suverenity*. Místo velkého počtu nízce kvalifikovaných nebo nekvalifikovaných dělníků nastupuje malý počet „profesionalizovaných dělníků automatizace“. Rozšiřování prostoru pro flexibilitu v rámci podniku a drastická redukce personálu jsou tedy v této fázi podnikové racionalizace umožňovány kumulací zbývajících práce a zvyšováním její odbornosti. Zpočátku se to však v zásadě týká jen situace ve výrobních sektorech základních průmyslových odvětví. Zhruba současně je zejména v oblasti služeb (maloobchod, obchodní domy, pohostinství) stimulována *přeměna pracovních poměrů s plnou pracovní dobou v rozmanité poměry s pracovní dobou částečnou*. Po počátečním odporu se stále zřetelněji ukazují výhody, jež z toho plynou pro produktivitu podniků. Spočívají v podstatě v tom, že podniky mohou na jedné straně flexibilně orientovat časový objem práce v závislosti na zakázkách, jež dostávají, a část rizika spojeného s podnikáním tak mohou v podobě časově flexibilního neúplného zaměstnání přesunout na zaměstnance, přičemž není překročen limitující práh viditelné nezaměstnanosti. Na druhé straně tak získávají možnost oddělit dobu produkce od pracovní doby a využívat tak plněji, intenzivněji a déle mechanismus produkce. Formy zaměstnání se zkrácenou a neúplnou pracovní dobou konečně celkově rozšiřují prostor podniků pro jednání ve sféře personální politiky, protože je možné snadněji prosadit restrukturalizaci práce a rychleji kompenzovat nedostatky v kvalifikaci vzniklé novými technologickými požadavky, přičemž diverzifikace celkově oslabuje pozici zaměstnanců. V tomto smyslu můžeme říci, že Taylorova „filosofie fragmentace“ se zde přenáší z obsahových aspektů práce na

časové a smluvní vztahy v rámci zaměstnání. Východiska tohoto nového „taylorismu zaměstnaneckých vztahů“ se už nezakládají na kombinaci práce a stroje, nýbrž na časové limitaci, na právním (ne)zajištění a smluvní pluralizaci investovné práce. Možnosti flexibilního utváření pracovní doby využíváním elektroniky přitom ještě zdaleka nejsou vyčerpány. Základními prvky tohoto organizačního „časového rébusu“ jsou pohyblivá pracovní doba (ve Spolkové republice platila v prvním pololetí 1985 už pro více než šest milionů zaměstnanců) a různé formy částečného pracovního úvazku („job-sharing“ v rámci týdne, měsíce atd.), jichž v současnosti využívají přes dva miliony pracujících, většinou žen. Vedle těchto možností v oblasti racionalizace pracovní doby začínají podniky v rámci prvních modelových experimentů testovat jako rezervu produktivity *delokalizaci* dílčích funkcí. Tento proces vychází z reorganizace kancelářských a administrativních úkolů. V této vývojové fázi však jde o principiální možnost, která by po úspěšné sérii testů mohla být přenesena i do jiných funkčních oblastí. Ústřední význam tu má potenciál mikroelektroniky schopné zredukovat nebo pomocí informační technologie dokonce odstranit nutnost přímé kooperace různých funkčních skupin, které jsou na sebe vázány dělbou práce. V tomto smyslu dovoluje využití telekomunikací a odpovídajících prostředků k uchovávaní informací dalekosáhlé *prostorové a časové oddělení* pracovních a výrobních procesů, a tedy i nové *decentralizované* formy organizace práce, kdy „elektronická domácí práce“, o níž se tolik diskutuje, představuje pouze jeden extrémní případ. Charakteristický rys spočívá tedy i zde v tom, že rozvoj výrobních sil koinciduje s přestavbou dosavadního „podnikového paradigmatu“ organizace práce. Zvyšování produktivity, testování a zavádění nových, netradičních, na podnik nevázaných forem zaměstnání a organizace lidské práce jsou dvě stránky téže mince.

Tyto možnosti flexibilního neúplného zaměstnání, jichž podniky už využívají, jsou sankcionovány „zákonem o podpoře zaměstnanosti“, který vstoupil v platnost v květnu 1985. Byl tak vytvořen *právní základ pro flexibilizaci trhu práce a pracovního práva* (smlouvy na určitou dobu, job-sharing, dočasná práce, půjčování pracovníků jiné organizaci). I když platnost těchto usta-

novení je ohraničena rokem 1990, poskytnou v příštích letech právní instrumenty k posílení a zdokonalení přeměny pracovních míst s plnou pracovní dobou v místa s pracovní dobou částečnou. Nelze tedy ještě předvídat, jak dalece bude tento přechod podniků od standardizovaného systému plného zaměstnání k destandardizovanému systému flexibilního neúplného zaměstnání vůbec možné v devadesátých letech zvrátit. „Vtip“ zákona spočívá v tom, že pracovní smlouvy mohou být bez konkrétního zdůvodnění omezeny na osmáct měsíců – s tím důsledkem, že tak lze obejít zákonem garantovanou ochranu před výpovědí. Na jedné straně se tak formou terminovaných pracovních poměrů vytváří impuls pro integraci nezaměstnaných do systému zaměstnání, na druhé straně se ale právě tím otevírají dokořán dvěře širokému uplatňování nejistých forem neúplného zaměstnání se všemi riziky, která jsou s tím spojena.

O tom, v jaké míře jsou už dnes ve Spolkové republice Německo (nebo v jiných západních průmyslových státech) rozšířeny smluvně „*nechráněné*“ či „*dezorganizované*“ formy zaměstnání, neexistují téměř žádné (spolehlivé) údaje a informace. Tato část trhu práce je svým rozsahem a specifickým, na druhu práce a na odvětví závislým složením „bílým místem“ na mapě výzkumu. Nepřímo úměrný tomu je její rostoucí význam. Carola Müllerová shromáždila v roce 1985 některé údaje: *legální přechodná práce* (v roce 1981 bylo evidováno kolem 43 000 případů); *nelegální přechodná práce*, která je podle odhadu šestkrát až devětkrát častější (tento druh práce se šíří většinou formou fiktivních smluv o díle, především ve stavebnictví a v kovozpracujících odvětvích, přičemž jsou využíváni zahraniční pracovníci); *zaměstnání o nepatrném rozměru* (méně než dvacet hodin týdně vylučuje podporu v nezaměstnanosti, méně než patnáct hodin i nemocenské a důchodové pojištění; v roce 1979 bylo v obou formách zaměstnáno přibližně 1,24 mil. osob, zejména žen); *sezonní zaměstnání* (dočasné plné zaměstnání); *kapovaz** – časově omezená smlouva bez stanovení pracovní doby, pracovník musí být v případě potřeby k dispozici; tato forma je pro své mimořádné výhody využí-

* Kapovaz = kapazitätsorientierte variable Arbeitszeit.

vána ve zvýšené míře zejména v maloobchodě. Dále je třeba uvést smlouvy o dílo, „volnou spolupráci“, práci načerno atd. (srov. C. Müller, 1982, s. 183–200).

Výbušnost této situace tkví tedy opět v rozvoji výrobních sil. Ty už ale nerozbíjejí – jak se domníval Marx – vlastnické vztahy. Z marxistického hlediska spíše hrozí, že jejich revoluční potenciál se v současné době spíše obrací takřkajíc „zpět“. *Rozbíví vztahy dané pracovní smlouvou a trhem práce*, industriální sociální formy nabídky a využívání pracovní síly, a vytváří tak zcela nové typy *nerovnováhy sil* mezi stranami na trhu práce a jejich zájmovými organizacemi. Vzhledem k zájmům investovaným do vládnoucího systému výdělečné práce a k jejich politické a organizační síle není těžké předvídat, že tato systémová změna společnosti práce narazí na značný odpor a možná se dlouho potáhne. Proto není dnes ještě možné vyslovit žádnou prognózu o tom, které části systému práce příznačného pro industriální společnost budou tímto procesem zasaženy a které zůstanou nedotčeny. Nový systém pluralizovaného a flexibilního neúplného zaměstnání a decentralizovaných forem práce se může nicméně odvolat na vyšší produktivitu, která byla dosud nakonec vždy rozhodující. „Historická převaha“ nového systému práce spočívá v tom, že je možné zbavit zostřující se nedostatek práce jeho politicky skandálních a hrozivých forem *otevřené nezaměstnanosti*, přerozdělit jej a dokonce jej přeměnit v rozvoj výrobních sil. Z hlediska pracovníků si ohrožení spojená s formami neúplného zaměstnání konkurují s onou dílčí svobodou a suverenitou, kterou pracující získávají při utváření vlastního života.

Mnoho lidí se bude domnívat, že přeměna pracovních míst s plnou pracovní dobou v místa s pracovní dobou částečnou může podstatným způsobem přispět k překonání nezaměstnanosti. Může však dojít k opaku. Postupující individualizace nutí lidi vstupovat na trh práce. Vytvářením flexibilních a pluralizovaných možností neúplného nebo přechodného zaměstnání se *hroutí zbývající hráze okleštěné společnosti trhu práce* (viz výše 4. kapitola, 1.). Překážky, které ještě brání participaci na trhu práce – neslučitelnost rodinných povinností a studia se zapojením do výdělečné práce – jsou odstraněny a ženy a mladí lidé, če-

kající jako „tichá rezerva“, se mohou vrhnout na trh pro flexibilní neúplné zaměstnání. Vytvoření odpovídající nabídky může vyvolat *neproporcionální růst* poptávky, lavinu poptávky, která zcela vyvrátí veškeré dosavadní kalkulace.

Náčrt, který jsme zde podali, se zabývá teorií *seberevolucionizace* systému industriální společnosti v jeho nejpokročilejší vývojové fázi. Racionalizační proces už neprobíhá jen v industriálních formách a kolejích výdělečné práce, ale stále častěji se obrací proti nim. Rozvinutá dynamika inovace mění nejen kvantitativní dělení na předpokládané kategorie pracovních sil a pracovních míst, ale *přetavuje* i jejich sociální formy a organizační principy. V této teoretické perspektivě se kontinuita a přelom společenského vývoje jistým způsobem navzájem prolínají a podmiňují. Při stále stejné logice racionalizace orientované na zisk dochází k přelomu od známého, industriálně standardizovaného systému k budoucímu systému pluralizovanějšího, flexibilnějšího a decentralizovanějšího neúplného zaměstnání. Nabízí se tu paralela s rozdělením masové nezaměstnanosti, tak jak je specifické pro jednotlivá životní období (viz výše 3. kapitola, 4.): podobně jako se životní úseky spojené s nezaměstnaností už staly pro velké části obyvatelstva součástí normální biografie, je nyní i neúplné zaměstnání jako syntéza plného zaměstnání a nezaměstnanosti „integrováno“ do systému zaměstnání. A biografické „normalizaci“ odpovídá normalizace institucionální – jejíž výsledek zůstává otevřený. *Bez* vybudování systému sociálního zabezpečení hrozí budoucnost chudoby. *Jen* vytvořením právně zabezpečeného minimálního příjmu pro všechny by mohl být na tomto vývoji vybojován kousek svobody.

2. Slepá kolej – vzdělání bez zaměstnání

Ten, kdo se vymaní ze zajetí výzkumné rutiny a položí si v souvislosti s rýsuující se systémovou změnou společnosti práce znepokojující otázku po budoucnosti vzdělání, musí čelit lavině dalších otázek, jež se na něho valí a jejichž očividná naléhavost může snad být překonána jen jejich nezodpověditelností. Jak vlastně

mění dlouhodobá masová nezaměstnanost situaci ve vzdělávacím systému? Jaké důsledky pro vzdělání je možné vyvodit z tohoto vývoje směřujícího k neúplnému zaměstnání? Jak skončí závod mezi snahami o reformování informační technologie v oblasti vzdělávání a novými generacemi technologií, díky nimž jsou tyto reformy vlastně zbytečné? Je v této situaci třeba posílit vztah vzdělání – povolání, nebo tento vztah nemá smysl a proto je třeba od takových snah definitivně upustit?

Pokusme se nejprve odpovědět na onu první a nesmírně rozsáhlou otázku. Je očividné, že masová nezaměstnanost radikálně změnila situaci ve vzdělávacích cyklech. Příznak nezaměstnanosti už dnes obchází i v oněch baštách vzdělání, o nichž se kdysi soudilo, že vždy zajistí zaměstnání (medicína, právo, technické obory, ekonomie, odborné vzdělání atd., viz výše 3. kapitola, 4.). Na povolání orientované vzdělávací cykly, jejichž profesní budoucnost se zatemňuje, mění právě proto i při stále stejných učebních obsazích podstatně svůj smysl a zřetele. Ti, kdo organizují vzdělání a zabývají se jeho výzkumem, mohou něco takového strčit do velkého pytle „diskrepancí mezi vzděláním a zaměstnáním“; může to uniknout i (materiálně zajištěným a hodnostmi obdařeným) vzdělavatelům, *nikoli ale mladým lidem*, kteří nejspíše později poté, co opustí vzdělávací systém, narážejí na zavřené dveře systému zaměstnání a samozřejmě to už také během doby svého vzdělávání tuší. To však znamená, že *imanentní základní smysl profesně orientovaného vzdělávání je ohrožován či ničen vnějšími dopady trhu práce*. Anticipovaná a (dosud) neexistující budoucnost, tedy jakási „ireálná proměnná“, vyvolává radikální změnu situace ve vzdělávacím systému. Mladí lidé zůstávají déle ve školách, a aby se vyhnuli nezaměstnanosti, rozhodují se často pro doplňující vzdělání. Čím déle však zůstávají ve školách, tím více se jim vzdělání z hlediska jejich imanentního nároku na profesní budoucnost jeví jako plýtvání časem. Je možné, že někteří v sobě odhalí novou chuť ke vzdělávání. Ale školy se jakožto instituce snadno stávají zaopatřovacími ústavami, jakýmiisi „čekárnami“, které už neplní úkoly v oblasti profesní kvalifikace, jež jsou jim svěřeny. Trpí tím autorita učitelů a profesně orientované učební plány a obsahy se stávají něčím ireálným.

Použijeme-li jen nepatrně přepínajících a vyhocenějších slov, můžeme říci, že ty oblasti vzdělávacího systému, které jsou zasaženy nezaměstnaností, se stále víc podobají jakýmsi *slepým kolejím*, po nichž už vlaky nejezdí podle jízdního řádu. Všechno nicméně běží podle starých modelů. Kdo chce odjet – a kdo by chtěl zůstat doma, když to přece znamená bezvýhlednou budoucnost –, musí se postavit do některé z front před přepážkami, kde se vydávají jízdenky na vlaky, které jsou tak jako tak přeplněné nebo už neodjíždějí vyznačeným směrem. Vzdělávací úředníci za okénky rozdělují s velkou byrokratickou horlivostí a jako by se nic nestalo jízdenky do Nikam a frontu lidí před sebou drží v šachu „hrozbou“: „Bez jízdenky nebudete nikdy moci jet vlakem!“ A nejhorší ze všeho je, že mají také pravdu...!

Dlouhodobá strukturální nezaměstnanost vede v profesně orientovaném vzdělávacím systému k *rozporné* situaci. Je nasnadě, že to nijak neposiluje důvěru v „systém“. V tomto smyslu prochází mladá generace *základním kursem iracionality*, který se začleňuje do jejího „hidden curriculum“ a nutí ji pochybovat o sobě samé, o dospělých, o systému nebo o všem dohromady – jde o proces, který vyvolává z psychologických a politických důvodů krajní znepokojení. (Srov. k tomu D. Mertens, 1984 a W. Hornstein, 1981.)

Zcela obdobně se mění situace i v institucích sociální péče a sociálního státu. Programy, které by měly pomáhat nalézt znovu cestu do světa povolání (příprava na povolání, rehabilitační programy pro propuštěné vězně, snahy o opětné začlenění psychicky nemocných osob nebo pokusy pomoci ženám v domácnosti, které prožívají období „prázdného hnízda“), jsou v obdobích strukturální nezaměstnanosti právě tak nutné jako nevěrohodné. Sociální pracovníci, psychologové a ošetřovatelé usilující o „rehabilitaci“ a „integraci“ těchto osob a skupin – což ovšem vždy znamená integrovat nezaměstnané do systému výdělečné práce – ohrožují efektivitu a autoritu své práce, protože programy takového typu nemohou na základní situaci trvajících nedostatku práce nic změnit.

Systémová změna společnosti práce ukazuje v tomto smyslu již předem své stinné stránky. Nad všemi oblastmi a hierar-

chickými úrovněmi vzdělávacího systému se vznáší Damoklův meč nezaměstnanosti (i když – statisticky – jednou jako guillotina a jindy jako kuchyňský nůž) a vzbuzuje odpovídající obavy. Pro stále vyšší počet absolventů všech cyklů vzdělání se *mezi vzdělání a zaměstnání vkrádá riziková šedá zóna neúplného zaměstnání*. Znamky budoucnosti – náznaky systému flexibilního a pluralizovaného neúplného zaměstnání – byly již v uplynulých patnácti letech dobře patrné.

Empiricko-statistické analýzy ukazují, že během expanze vzdělání v sedmdesátých letech se dramaticky zhoršily šance získat zaměstnání zejména u absolventů *Hauptschule*.[†] Následkem restrukturalizací, procesu vytlačování a podnikových racionalizačních opatření se pro tyto nižší cykly vzdělávací soustavy mezitím téměř úplně uzavřely dvěře systému zaměstnání. V období mezi roky 1970 a 1978 v tomto smyslu značně ubylo pracovních míst především pro nevyučené a pro absolventy *Volksschule* s odborným vzděláním; jak ve státním, tak i v soukromém sektoru současně výrazně vzrostl počet absolventů na úrovni *Mittlere Reife* s odborným vzděláním a počet maturantů (srov. H. P. Blossfeld, 1984, s. 175n.). Tomu odpovídá značné riziko v otázce zaměstnání u absolventů *Hauptschule* bez dodatečného odborného vzdělání. V polovině roku 1983 postrádalo 55 % všech nových nezaměstnaných odbornou kvalifikaci (přičemž počet nekvalifikovaných mezi všemi zaměstnanými činil přibližně 30 %) a všechny odhady vycházejí z toho, že i v budoucnosti budou nejnižší stupně vzdělávacího systému produkovat kvantitativně narůstající počet trvale nezaměstnaných bez vyhlídek na uplatnění v zaměstnání.

Méně známá je skutečnost, že přízrak nezaměstnanosti ohrožuje i kvalifikovanou *odbornou práci*, která byla kdysi ve vztahu k zaměstnání pravým rájem. V roce 1981 se celkový nedostatek kvalifikovaných dělníků změnil v jejich přebytek. V roce 1982 bylo pro více než 300 000 nezaměstnaných kvalifikovaných dělníků k dispozici už jen 50 000 volných míst. A experti se shodují v tom, že v budoucnosti budou právě kvalifikovaní dělníci

[†] Protože se v dalším textu konkrétně hovoří o německém školském systému, který je odlišný, jsou u jednotlivých typů škol ponechána německá označení (pozn. překl.).

představovat stále větší část nezaměstnaných. Tomu odpovídá, že kdysi tak oslavované odborné podnikové vzdělání už nechrání před ztrátou sociálního statusu. Zatímco v roce 1950 činil podíl těch, kdo museli bezprostředně po ukončení odborného vzdělání přijmout práci neodpovídající jejich kvalifikaci, jen 5,5 %, v období mezi roky 1950 a 1969 stoupl na 7,6 % a do roku 1979 dosáhl dokonce téměř 10 % (srov. H. Althoff, 1982, s. 16n.). I zde se všichni shodují v tom, že hrozba sociálního sestupu v duálním systému v příštích letech nejspíše dále vzroste.

Také absolventi *Fachhochschule* narážejí při přechodu do výdělečného života na značné obtíže: zatímco v sedmdesátých letech byla v této oblasti vzdělání kvóta nezaměstnanosti díky možnostem absorpce ve sféře veřejných služeb ještě relativně nepatrná, počátkem osmdesátých let se situace náhle zhoršila a nezaměstnanost se současně polarizovala v závislosti na odborných specializacích (např. u sociálních oborů činila 14 %, zatímco inženýrů v oboru elektroniky a informatiky se téměř nedotkla): během dvou let po ukončení studia prošlo 33 % absolventů *Fachhochschule* alespoň jednou obdobím nezaměstnanosti (i zde převažovaly proporcionalně ženy nad muži, srov. M. Kaiser, 1984, s. 241n.).

Obzvláště dramaticky se od počátku osmdesátých let rozevírají nůžky mezi počtem absolventů a počtem volných míst ve veřejném i soukromém sektoru pro absolventy *Hochschule*. Srovnávací empirické analýzy v rozporu s četnými hypotézami ukazují, že převážnou část vysoce kvalifikovaných pracovníků (absolventů *Hochschule* a *Fachhochschule*) – jejichž počet je výsledkem expanze vzdělání – neabsorbovala ekonomika, nýbrž státní sektor veřejných služeb expandující v sedmdesátých letech; v osmdesátých letech poptávka v této oblasti klesá a situace mladých akademiků v otázce zaměstnání se rychle zhoršuje. Této skupině mladých lidí, kteří vstupují do zaměstnání, hrozí tak velké nebezpečí právě proto, že žádná jiná skupina absolventů není *vzhledem ke vztahu mezi vzděláním a povoláním* v tak velké míře odkázána na zaměstnání ve státním sektoru. V roce 1978 bylo přes 80 % mladých lidí, kteří dokončili *Hochschule* nebo *Fachhochschule* (ženy mezi nimi tvořily dokonce 91 %) a vstoupili do závislého pra-

covního poměru, zaměstnáno ve veřejných službách. Pro většinu absolventů – např. pro sociální pracovníky, pedagogy, soudce, gymnaziální profesory a pro představitele humanitních a sociálních věd – přitom neexistují téměř žádné možnosti uchýlit se do soukromého sektoru (srov. Blossfeld, 1984, s. 186). Nikoli vzdělání jako takové, ale jeho imanentní vztáženost k určitému povolání vede u absolventů těchto cyklů vzdělání k tomu, že jsou po stránce uplatnění odkázáni na státní monopol, přičemž odpovídající oblasti vzdělávacího systému se zpětně zatěžují *závažnou hypotékou obrovského počtu nevhodně kvalifikovaných absolventů*. Těmto skupinám by teprve rekvalifikace vzdálené jejich oborům mohly v budoucnosti otevřít možnosti zaměstnání. Jinou alternativou je, že se místa s plnou pracovní dobou přemění ve velkém měřítku v místa s pracovní dobou částečnou a že se tak i v této oblasti pomůže prosadit systém flexibilního neúplného zaměstnání.

Na všech stupních hierarchie vzdělání se projevuje stále silnější tendence *vyhnout se hrozící nezaměstnanosti* různými formami *doplňujícího a dalšího vzdělávání*. Mladí lidé jsou tak pod tlakem špatné situace na trhu práce například stále častěji připraveni začít po dokončení *Fachhochschule* s univerzitním studiem (M. Kaiser, 1984, s. 239). Také při přechodu ze školy do učení získávají stále větší význam „řady čekajících“. Dříve než nastoupí do učení, navštěvují mladí lidé stále častěji nějakou odbornou školu, absolvují rok základního odborného vzdělání nebo odbornou přípravu. Nástupu do učení ale předcházejí stále častěji i období, která nejsou vyplněna vzdáváním, např. doba branné nebo civilní služby. Jsou proponována jakási záchytná „parkoviště“ a opatření vytvářející pracovní místa i jiné kompenzace. Ale dokonce i po úspěšném absolvování odborného vzdělání se stále častěji stává normálním určité *labilní přechodné období*, kdy se špatné pracovní příležitosti střídají s nezaměstnaností, krátkodobými pracovními poměry a neúplným zaměstnáním.

Tato globální a zčásti i dramatická „labilizace“ přechodu do systému zaměstnání je převážnou částí mladých lidí *ještě* přijímána podivuhodně klidně. Většina z nich snáší s jakousi směsí zklamání a naděje fakt, že jejich diplomy jsou šmahem znehodnocovány, že jejich úsilí v době studia se z hlediska povolání vůbec

nevyplácí. Současně čerpají stále ještě odvahu z naděje, že „někdy“ za svoje úsilí „inkasují“ odměnu. A tak je většina mladých, nezaměstnaností ohrožených lidí nakonec ochotna po uzavření vzdělání „přechodně“ (jak doufají) přijmout *jakoukoli* práci, jen aby byli zprvu vůbec integrováni do systému zaměstnání. Jsou si ovšem zároveň vědomi nebezpečí spočívajícího v tom, že přijmou-li práci pro nevyučené nebo zaučené, mohou navždy zůstat odsouzeni k nekvalifikovaným činnostem. Jak silně tento tlak, který je nutí vstupovat do neplnohodnotných pracovních poměrů, dnes už působí, záleží přitom v podstatné míře také na sociálním prostředí a na privátních životních okolnostech mladých lidí. Toto kolísání mezi zklamáním a nadějí také navozuje myšlenku zlepšit vlastní perspektivy v povolání přeškolením nebo dalším vzdáváním.

3. Rozdělování šancí na základě vzdělání?

Nabídka práce se ve společnosti práce zmenšuje a organizační principy výdělečného systému se mění. Přechod ze vzdělávacího systému do systému zaměstnání je nejistý a labilní, mezi obojí vstupuje šedá zóna rizikového neúplného zaměstnání. Vzhledem k těmto symptomům systémové změny společnosti práce se programování vzdělávacího systému orientované na povolání stává stále větším *anachronismem*. Vnitřní obsah vzdělávacího systému byl v tomto smyslu v posledních letech „*zvnějšku*“, z hlediska rámcových podmínek, vystaven radikální transformaci. Ve vzdělávacích institucích to dosud nebylo dostatečně rozpoznáno, natož pak pedagogicky zvládnuto. Jestliže rozlišujeme mezi „*organizací* vzdělání“ a „*významem* vzdělání“ a jestliže organizací rozumíme institucionální rámce, stanovené řady, vysvědčení a diplomy, učební plány a učební obsahy, zatímco významem vzdělání rozumíme smysl, který jednotlivci přiřkládají svému vzdělání, pak můžeme říci, že *organizace a význam vzdělání se navzájem oddělily a osamostatnily*. Vzdělání ztratilo imanentní vztah k tomu, co bude „*potom*“, ztratilo za ně samo ukazující smysl spjatý s povoláním, které by po něm mělo následovat.

Někteří lidé dnes hledají – spíše neformálně a v rozporu s předepsanou profesní orientací – smysl a účel vzdělání opět v něm samém. Vzdělání, odtržené od cíle, se zřetelem k němuž zůstává formálně organizováno, je znovu odhalováno jako prožitek sebe-nalézání a sebeutváření, který má svou vlastní hodnotu.

Zatímco institucionální rámec vzdělání je zbyrokratizován a taylorismus zde tedy sklízí pozdní žeň, oslavují v takto vybudované „byrokratické struktuře znevlněného vzdělání“ neformálně svoje pozdní znovuzkříšení myšlenky Humboldtovy. Tam, kde se ztrácí „transcendentní“ smysl spatý s povoláním, dovolávají se nejbystřejší mladí lidé toho, co může jako jediné dát oné dlouholeté realitě vzdělávání nějaký smysl: *vlastní hodnoty vzdělání samého*. Svědčí o tom např. nikým nepředvídaná náhlá popularita čím dál masověji volených „exotických disciplín“ nebo i váhavě znovu klíčící zájem o teoretické diskuse na seminářích.

Nedá se ještě předvídat, jakým způsobem by se vzdělání muselo či mělo obsahově utvářet, aby se přizpůsobilo flexibilnímu systému pluralizovaného, mobilního neúplného zaměstnání v rámci elektronicky řízených, decentralizovaných „souvislostí kooperace“. Po této stránce by byla asi nejprve potřebná veřejná diskuse o problémech, které tento systém neúplného zaměstnání přináší. Již nyní můžeme ale říci, že nevyhnutelnou věcí se stává určité *uvolnění vztahu k povolání*, čímž se otevírá historická šance k invenční přeměně vzdělání ve *vzdělání v novém smyslu, který je třeba nalézt*. Ústředním bodem by měla být cílevědomá a na otázky vzdělání zaměřená konfrontace s rozmanitými výzvami, jimž budou vystaveny život (přežití) a (politické) jednání v budoucí rizikové společnosti.

Znovu musí být prodiskutováno i rozdělování (nerovných) sociálních šancí zprostředkovných vzděláním. Jak ukazují empirické výzkumy, snížila se mezi roky 1970 a 1982 dramaticky pravděpodobnost, že diplom o vyšším vzdělání otevírá i přístup k vyšší pozici v rámci sociálního statusu. Během tohoto vývoje *ztratil systém vzdělání v sedmdesátých letech funkci distribuování sociálního statusu*: diplom sám už nestačí k tomu, aby jeho majitel dosáhl určité profesní pozice, a tím i určitého příjmu a vážnosti.

Vzdělání se ovšem také vůbec nestalo zbytečnou věcí. Naopak, bez kvalifikujícího ukončeného vzdělání je budoucnost spojená s povoláním zcela uzavřena. Začíná se proto prosazovat formule, že chce-li někdo dosáhnout v zaměstnání pozic, o které usiluje a kterých není mnoho, jsou *závěrečné diplomy stále méně postačující, zároveň ale stále nutnější*. Co to však znamená? V zemi nikoho mezi „postačující“ podmínkou a podmínkou „nutnou“ ztratil vzdělávací systém onu funkci veřejně kontrolovatelného rozdělování šancí, která mu byla připisována už od osvícenství a na niž se apelovalo v šedesátých letech. Jak a podle jakých kritérií se mají nyní i v budoucnosti rozdělovat mezi formálně stejně kvalifikované jednotlivce sociální šance, kterých není mnoho? Jaký vliv má ztráta této rozdíleční funkce na pedagogickou situaci v různých dílčích oblastech vzdělávacího systému – v základních, odborných, vysokých i pomocných školách –, u nichž je budoucnost spojená s povoláním uzavřena značně rozdílným způsobem? Jaký dopad to má po stránce autority na vztahy mezi vzdělavateli a těmi, kdo mají být vzděláni, na ochotu učit se a na chování dospívající generace v souvislosti s volbou povolání?

Těchto otázek se tu můžeme jen dotknout. V každém případě je však možné říci, že *ona funkce vzdělání, která uděluje status, se v uplynulém desetiletí rozštěpila ve dvě samostatné dimenze: v negativní selekci těch, kdo nejsou oprávněni k účasti v konkurenčním boji o status, a ve skutečně pozitivní poskytování šancí se zřetelem na status*. Zatímco vzdělávací systém tuto funkci fakticky ztratil ve prospěch podnikových personálních oddělení nebo šéfů, zredukovala se veřejná kontrola rozdělování šancí v rámci vzdělávacího systému na negativní selekci, na nepřiznání statusu. V pozadí tohoto funkčního posunu je oslabení souvislosti mezi vzděláním a zaměstnáním.

V dobách plné zaměstnanosti se vydáním nevelkého počtu diplomů o vzdělání takřikajíc (téměř) předjímalo rozhodnutí o zaměstnání ze strany personálního oddělení. V dobách inflační nabídky kvalifikací je naproti tomu rozhodnutí mezi jednotlivci se stejně hodnotným ukončeným vzděláním delegováno na systém zaměstnání. Podniky mohou vlastními přijímacími testy nebo podobnými postupy rozhodnout o tom, komu dají (volné) místo. To

opět znamená, že diplomy vystavené vzdělávacím systémem už nejsou klíčem k systému zaměstnání, nýbrž jen klíčem do předpokojů, v nichž jsou teprve rozdělovány klíče k dveřím (podle libovolných kritérií a pravidel). Tato ztráta významu však nabývá v různých sektorech a na různých hierarchických úrovních vzdělávacího systému zcela rozdílné důležitosti.

Nejkrajnější důsledky se objevují tam, kde ukončené vzdělání neotevívá ani dvéře do oněch „předpokojů“, ale samo se stává vylučujícím kritériem. To se ve stále větší míře týká těch, kdo dokončili „pouze“ *Hauptschule*. Předpokladem pro to, aby bylo vůbec možné vstoupit do výdělečného života, je úspěšné absolvování nějakého odborného vzdělání. V míře, v níž se výuční list stává „vstupenkou“, jsou mladí lidé, kteří se nemohou vykázat žádným ukončeným odborným vzděláním, vytlačováni na okraj. Absolventi *Hauptschule* se stávají „nevyučenými“ pracovníky a trh práce je jim uzamčen. Absolvování *Hauptschule* se stává jednosměrnou ulicí ke ztrátě šancí ve sféře povolání. *Hauptschule* vytlačuje své absolventy tímto způsobem na okraj společnosti, stává se školou skupin s nízkým sociálním statusem trvale odsouzených k tomu, že jim po stránce povolání nekryje žádná budoucnost.

Tato nová negativní funkce zbavující šancí se tedy u *Hauptschule* projevuje takřkajíc „v čisté podobě“. Je to vývoj, který si zaslouhuje nejvyšší pozornosti v tom smyslu, že zvýšením požadavků ve vzdělávací oblasti je vzdělání, jež poskytuje *Hauptschule*, degradováno na „nevzdělání“ a historicky se dostává do blízkosti analfabetismu. Celkově je možné říci: v osmnáctém století bylo ještě „samozřejmé“, že si lidé mohli vydělávat na živobytí bez znalosti abecedy. Během devatenáctého století se zvládnutí čtení a psaní stávalo v expandující průmyslové společnosti stále výrazněji podmínkou vstupu do systému zaměstnání. V posledních čtvrtině dvacátého století nakonec už pouhé ukončení *Hauptschule* stále méně postačuje k tomu, aby prostřednictvím trhu práce zajistilo materiální existenci. V případě *Hauptschule* se zřetelně ukazuje, že „vzdělání“ – tento klasický znak statusu, který je možné získat – se může změnit v kvazi askriptivní znak. *Hauptschule* uděluje absenci šancí a hrozí, že se tedy jako vzd

lávací instituce změni v zeď ghetta, za níž budou skupiny s nejnižším sociálním statusem odsouzeny k trvalé existenci v nezaměstnanosti (případně odkázány na sociální péči a pomoc). Plně rozvinutá společnost vzdělání v tomto smyslu také produkuje nový paradoxní „kvazi analfabetismus“ charakteristický pro nejnižší stupně vzdělání (*Hauptschule* a *Sonderschule*). Jen mimochodem je možné uvést, že i zde se opět odráží organizačně propracovaný zřetel vzdělání k povolání – speciální rys německého vzdělávacího systému, který se např. v USA tímto způsobem neuplatňuje.

Vzhledem k této marginalizační funkci se *Hauptschule* podobně jako už dříve *Sonderschule* přeměňuje v rezervoár mladých nezaměstnaných. Jako „útulek mládeže“ orientovaný na vzdělání má své místo kdesi mezi ulicí a vězením. Její funkce se přesouvá směrem k zaměstnávání terapii. Odpovídajícím způsobem se zhoršuje i pedagogická situace. Je ohrožena legitimita učitelů a učebních plánů. Právě do vztahu k nim se promítají rozpory „profesně orientovaného vzdělání, které nikam nevede“. V míře, v níž škola už nemůže žákům nic „nabídnout“ ani je o nic připravit, ztrácí autoritu. Anomické reakce mládeže jsou v takových typech vzdělávacích ghett, která nezajišťují v budoucnosti žádná povolání, přímo (aktuálně nebo potenciálně) naprogramovány. Jejich nejextrémnějším a nejviditelnějším projevem je stupňující se násilí vůči učitelům, především ve velkých městech s vysokou a trvalou nezaměstnaností mladých lidí.

Současně ale nabývá klíčového významu i *interní selekce* v rámci *Hauptschule*: skok do *Mittelschule* nebo do gymnázia se stává skokem na „záchranný břeh“ možné budoucnosti spjaté s povoláním. Zároveň je třeba, aby se způsobem ukončení *Hauptschule* alespoň nezhoršovala pozice těch, kdo ji opouštějí a soutěží s favorizovanými absolventy *Mittelschule* a maturanty o nečetná místa v učebních oborech. Kvalifikované absolvování *Hauptschule* v tomto smyslu takřkajíc diferencuje mezi různými stupni nedostatku šancí. Po této stránce nejsou existující důsledky pro pedagogickou situaci v *Hauptschule* (stejně jako pro celou vzdělávací soustavu) nakonec jednoznačné. Na jedné straně, jak jsme už řekli, absolvování *Hauptschule* jako ta

opět znamená, že diplomy vystavené vzdělávacím systémem už nejsou klíčem k systému zaměstnání, nýbrž jen klíčem do předpokojů, v nichž jsou teprve rozdělovány klíče k dveřím (podle libovolných kritérií a pravidel). Tato ztráta významu však nabývá v různých sektorech a na různých hierarchických úrovních vzdělávacího systému zcela rozdílné důležitosti.

Nejkrajnější důsledky se objevují tam, kde ukončené vzdělání neotevívá ani dvěře do oněch „předpokojů“, ale samo se stává vylučujícím kritériem. To se ve stále větší míře týká těch, kdo dokončili „pouze“ *Hauptschule*. Předpokladem pro to, aby bylo vůbec možné vstoupit do výdělečného života, je úspěšné absolvování nějakého odborného vzdělání. V míře, v níž se výuční list stává „vstupenkou“, jsou mladí lidé, kteří se nemohou vykázat žádným ukončeným odborným vzděláním, vytlačování na okraj. Absolventi *Hauptschule* se stávají „nevyučenými“ pracovníky a trh práce je jim uzamčen. *Absolvování Hauptschule se stává jednosměrnou ulicí ke ztrátě šancí ve sféře povolání. Hauptschule vytlačuje své absolventy tímto způsobem na okraj společnosti, stává se školou skupin s nízkým sociálním statusem trvale odsouzených k tomu, že jim po stránce povolání nekyne žádná budoucnost.*

Tato nová negativní funkce zbavující šancí se tedy u *Hauptschule* projevuje takřikajíc „v čisté podobě“. Je to vývoj, který si zasluhuje nejvyšší pozornosti v tom smyslu, že zvýšením požadavků ve vzdělávací oblasti je vzdělání, jež poskytuje *Hauptschule*, degradováno na „nevzdělání“ a historicky se dostává do blízkosti *analfabetismu*. Celkově je možné říci: v osmnáctém století bylo ještě „samozřejmé“, že si lidé mohli vydělávat na životy bez znalosti abecedy. Během devatenáctého století se zvládnutí čtení a psaní stávalo v expandující průmyslové společnosti stále výrazněji podmínkou vstupu do systému zaměstnání. V poslední čtvrtině dvacátého století nakonec už *pouhé* ukončení *Hauptschule* stále méně postačuje k tomu, aby prostřednictvím trhu práce zajistilo materiální existenci. V případě *Hauptschule* se zřetelně ukazuje, že „vzdělání“ – tento klasický znak statusu, který je možné získat – se může změnit v kvazi *askriptivní* znak: *Hauptschule* uděluje *absenci* šancí a hrozí, že se tedy jako vzdě-

lávací instituce změni v zeď ghetta, za níž budou skupiny s nejnižším sociálním statusem odsouzeny k trvalé existenci v nezaměstnanosti (případně odkázány na sociální péči a pomoc). *Plně rozvinutá* společnost vzdělání v tomto smyslu také produkuje nový paradoxní „kvazi *analfabetismus*“ charakteristický pro nejnižší stupně vzdělání (*Hauptschule* a *Sonderschule*). Jen mimochodem je možné uvést, že i zde se opět odráží organizačně pracovaný zřetel vzdělání k povolání – speciální rys německého vzdělávacího systému, který se např. v USA tímto způsobem neuplatňuje.

Vzhledem k této marginalizační funkci se *Hauptschule* podobně jako už dříve *Sonderschule* přeměňuje v *rezervoár* mladých nezaměstnaných. Jako „útulek mládeže“ orientovaný na vzdělání má své místo kdesi mezi ulicí a vězením. Její funkce se přesouvá směrem k zaměstnávání terapii. Odpovídajícím způsobem se zhoršuje i pedagogická situace. Je ohrožena legitimita učitelů a učebních plánů. Právě do vztahu k nim se promítají rozpory „profesně orientovaného vzdělání, které nikam nevede“. V míře, v níž škola už nemůže žákům nic „nabídnout“ ani je o nic připravit, ztrácí autoritu. *Anomické* reakce mládeže jsou v takových typech vzdělávacích ghett, která nezajišťují v budoucnosti žádně povolání, přímo (aktuálně nebo potenciálně) naprogramovány. Jejich nejextrémnějším a nejviditelnějším projevem je stupňující se násilí vůči učitelům, především ve velkých městech s vysokou a trvalou nezaměstnaností mladých lidí.

Současně ale nabývá klíčového významu i *interní selekce* v rámci *Hauptschule*: skok do *Mittelschule* nebo do gymnázia se stává skokem na „záchranný břeh“ *možné* budoucnosti spjaté s povoláním. Zároveň je třeba, aby se *způsobem* ukončení *Hauptschule* alespoň nezhoršovala pozice těch, kdo ji opouštějí a soutěží s favorizovanými absolventy *Mittelschule* a maturanty o nečetná místa v učebních oborech. *Kvalifikované* absolvování *Hauptschule* v tomto smyslu takřikajíc diferencuje mezi různými stupni nedostatku šancí. Po této stránce nejsou existující důsledky pro pedagogickou situaci v *Hauptschule* (stejně jako pro celou vzdělávací soustavu) nakonec jednoznačné. Na jedné straně, jak jsme už řekli, absolvování *Hauptschule* jako ta-

kové sotva poskytuje šance na vstup do systému zaměstnání. Na druhé straně nicméně stále představuje nutnou minimální šanci, že se snad přece jen podaří ukořistit některé z nečetných učebních míst. Tato „v nutnost se měnící funkce“ ukončeného vzdělání v sobě obsahuje i *impulsy* k potřebnému výkonu a určitý potenciál disciplíny, protože jeho neposkytnutí znamená vyřazení. Klasifikační verdikt učitele v sobě vždy skrývá hrozbu, že se uzavřou dvěře do předpokojů, v nichž se rozdělují šance. Právě tam, kde výsledek vzdělávání vede jen do šedé zóny možného (neúplného) zaměstnání, znamená negativní selekce ohrožení materiální existence a honba za dobrými známkami a vysvědčeními se stává honbou za nadějí, že se člověku na dolů se pohybujícím schodišti společenské hierarchie podaří „vyšvihnout“ na nejbližší vyšší stupeň. Slogan ze šedesátých let: „Nemáš žádnou šanci, tak ji využij!“ se za těchto okolností stává naprosto realistickou devízou přežití.

Situace na horních stupních vzdělávacího systému – na *Fachhochschule* a na univerzitě – se naproti tomu změnila subtilněji a ne tak hmatatelně. „Předrozdělení šancí“ tu znamená, že studenti už nejsou s to dlouhodobě plánovat svoji kariéru. Krize trhu práce a společnosti práce pro ně neznámá ani tak ztrátu povolání, jako spíše ztrátu spolehlivé jistoty, že získají dobře placené a prestižní zaměstnání. Budoucnost spjatá s povoláním navazujícím na dosažené vzdělání není ztracena, ale stává se nepředvídatelnou a nevypočitatelnou. Tomu odpovídá, že dlouhodobé plánování je často nahrazováno koncentrací na to, co je právě přechodně možné. *Může to znamenat, že u studentů přesycených vzdělávacími obsahy orientovanými na povolání, které se stávají ireálnými, se znovu objevuje hlad po vzdělání. Může to ale také znamenat, že díky vědomí o znehodnocení obsahových kvalifikací se usiluje jen o formální diplom poskytující zajištění proti jinak hrozícímu pádu do nezaměstnanosti. Diplom nic víc neslibuje, je však stále ještě – a možná více než kdykoli dříve – předpokladem pro odvrácení jinak hrozící beznaděje. A s touto propastí za zády – a už nikoli s lákadlem kariéry před očima – se studující sousto za soustem prokousává kaši zbyrokratizovaných požadavků kladených na vzdělání. Není divu – abychom zůstali*

při tomto přirovnání –, že pak už ani „nedokáže otevřít ústa“.

Je-li funkce připisující status přesunuta ze vzdělávacího systému na systém zaměstnání, má to konečně – jak ukazuje pohled na statistiku nezaměstnanosti – dalekosáhlé důsledky: za problémové skupiny na trhu práce, které bývají obzvláště často postiženy dlouhodobou nezaměstnaností, jsou pokládány – jak jsme již ukázali – ženy (především při dlouhodobějším přerušení výdělečné činnosti), zdravotně postižené osoby, starší lidé, nekvalifikované osoby a sociálně znevýhodnění mladí lidé (srov. k tomu podrobně výše 3. kapitola, 4.).

Názorně se tak ukazuje, že na konci reformy vzdělání nabývají nového významu ta kritéria selekce, která platila před jejím zahájením a která měla být právě vybudováním společnosti vzdělání překonána: jde o *determinace* na základě pohlaví, věku a zdravotního stavu, ale také na základě smýšlení, vystupování, styků, regionálních vazeb atd. Vystává tak otázka, jak dalece expanze vzdělávacího systému (při současné redukci společnosti práce) *de facto* vede k renesanci *stavovských* kritérií při rozdělování sociálních šancí. Některé náznaky mluví pro to, že dochází přímo k *refeudalizaci* – nyní ovšem zastřené právě vzděláním – při rozdělování šancí a rizik na trhu práce. Je to umožněno tím, že při výběru mezi formálně stejně kvalifikovanými kandidáty se znovu uplatňují kritéria, která nemají nic společného s doklady o vzdělání a unikají tlakům nutícím ke zdůvodnění. Ona kdysi tak vysoce oceňovaná a velebená možnost veřejné kontroly procesu připisování šancí byla celkově omezena nebo zmizela. Jak dlouho bude tento návrat *pospolečnosti* vzdělání k připisování šancí příznacnému pro *předspolečnost* vzdělání ještě tolerován nebo kdy se stane politicky explozivním a povede k novým protestním vlnám, to dnes ještě nelze předvídat.